

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ÇELİŞMEZLİK İLKESİNİN KESİNLİĞİ SORUNU

Ramazan Atıl KARABEY
2501150195

TEZ DANIŞMANI
Doç. Dr. Mahbube Nazlı İNÖNÜ

İSTANBUL – 2018

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS
TEZ ONAYI

ÖĞRENCİNİN;

Adı ve Soyadı : Ramazan Atıl KARABEY Numarası : 2501150195
Anabilim Dalı / Anasanat Dalı / Programı : Felsefe Anabilim Dalı Danışmanı : Doç. Dr. Mahbube Nazlı İNÖNÜ
Tez Savunma Tarihi : 30.07.2016 Saati : 12:00
Tez Başlığı : “Çelişmezlik İlkesinin Kesinliği Sorunu”

TEZ SAVUNMA SINAVI, İÜ Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği'nin 36. Maddesi uyarınca yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin KABULÜNE OYBİRLİĞİ / ~~OYÇOKLUĞU~~ A karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- PROF. DR. YÜCEL YÜKSEL		Kesir
2- PROF. DR. ZEKİYE KUTLUSOY		Kabul
3- DOÇ. DR. MAHBUBE NAZLI İNÖNÜ		Kabul
4- DOÇ. DR. AHMET AYHAN ÇİTİL		
5- DOÇ. DR. ÖZGÜÇ GÜVEN		Kabul

YEDEK JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- DR. ÖĞR. ÜYESİ ALİ SUAT GÖZCÜ		
2- DR. ÖĞR. ÜYESİ VEDAT KAMER		Kabul

ÖZ
ÇELİŞMEZLİK İLKESİNİN KESİNLİĞİ SORUNU
RAMAZAN ATIL KARABEY

Bu çalışmada çelişmezlik ilkesinin kesinliği incelenmiştir. Çelişkiler neredeyse felsefe tarihinin başlangıcından bu yana insan zihnini meşgul etmiştir. Bazı düşünce gelenekleri çelişkileri doğru kabul ederken birçok düşünür çelişkilerin doğru olamayacağını savunmuştur. Çelişkilerle ilgili sınırları açık bir şekilde ortaya koyan isim ise Aristoteles olmuştur. Çelişkileri mantıksal, ontolojik ve psikolojik imkânsızlıklar olarak belirleyen Aristoteles, çelişmezlik ilkesinin en kesin ilke olduğunu belirtmiştir. Tüm diğer ilkelerin çelişmezlik ilkesine dayandığını ve çelişmezlik ilkesinin doğruluğunun kanıtlanmaya ihtiyaç duymadığını savunan Aristoteles'in bu görüşü 1910 yılında Jan Lukasiewicz tarafından karşı çıkmıştır. Çelişmezlik ilkesinin kesinliği bu tarihten itibaren bir sorun haline gelmiş, bu ilkeyi reddeden ya da ihlal eden mantık ve düşünce sistemleri ortaya çıkmıştır. Çalışmamız, sorunun tarihsel arka planını görebilmek için düşünce tarihinde çelişkilere ilişkin görüşlere ve Aristoteles'in bu ilke ile ilgili tezlerine ışık tutmayı ve bu sorunla ilgili çağdaş görüşleri ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Aristoteles, çelişmezlik ilkesi,, çelişki, dialektizm, Jan Lukasiewicz, Graham Priest, tutarlı-ötesi mantık sistemleri.

ABSTRACT
**THE PROBLEM OF THE FIRMNESS OF THE PRINCIPLE OF NON-
CONTRADICTION**
RAMAZAN ATIL KARABEY

This thesis investigates the firmness of the principle of non-contradiction. Contradictions have caused trouble for the human mind since the beginning of the history of philosophy. While some philosophical traditions considered contradictions true, many thinkers held that they are not. The first philosopher who built a framework for contradictions was Aristotle. Aristotle defined contradictions as logical, ontological and psychological impossibilities, and underlined that the principle of non-contradiction is the firmest principle. The view that all other principles are based on the principle of non-contradiction and the principle does not need proofs for its truth was denied by Jan Lukasiewicz in 1910. Thus, the firmness of the principle of non-contradiction has become a problem and it is followed by new logical and philosophical views which deny or violate this principle. We aim to shed light on the views regarding contradictions in the history of philosophy and on Aristotle's claims on the principle of non-contradiction in order to understand the historical background of the problem and to introduce the contemporary arguments concerning this problem.

Keywords: Aristotle, principle of non-contradiction, contradiction, dialetheism, Jan Lukasiewicz, Graham Priest, paraconsistent logics.

ÖNSÖZ

19. yüzyılda geometride yaşanan gelişmeler tüm aksiyomatik sistemleri derinden sarsmıştır. İki bin yıllık fikirler alt üst olmuş, kesin bilginin kaleleri olan geometri ve aritmetikte krizler baş göstermiştir. Geometrinin temelinde yer alan aksiyomların, yani ilkelerin, kesinliğinin paraleller postulatının reddedilmesiyle sorgulanır hale gelmesi tüm aksiyomatik sistemleri etkilemiştir.

Kendisi de bir aksiyomatik sistem olan mantık, Aristoteles'in görüşleri üzerine sistematize edilmiş; çelişmezlik, özdeşlik ve üçüncü halin imkânsızlığı olmak üzere üç temel ilkenin üzerinde yükselmiştir. Zaman geçtikçe bu ilkelerin sayısında artış gözlemlenmiş olsa da bu ilkelerin arasında özel konuma sahip olan tek bir ilke vardır. Bu ilke çelişmezlik ilkesidir. Çelişmezlik ilkesi, Aristoteles'in ona atfettiği en kesin ilke olma özelliğini 20. yüzyıla kadar taşımıştır. Ne var ki 19. yüzyılda yaşanan söz konusu gelişmeler, mantığın üzerinde durduğu ilkeleri de hedef almış; tarih boyunca hakkında pek az şüphe duyulan çelişmezlik ilkesinin kesinliği sorgulanır hale gelmiştir. Biz de çalışmamızda çelişmezlik ilkesinin kesinliği sorununa eğilerek çelişmezlik ilkesi ve çelişkiler hakkındaki görüşleri mercek altına aldık. Bu araştırma ile çelişkilerin gerçekten de insanoğlunun düştüğü hatalardan ibaret olup olmadığını inceledik. Çeşitli felsefi görüş ve geleneklerin çelişkiler hakkında görüşlerini ortaya koyarak Aristoteles'in en kesin ilke tanımında ne ölçüde haklı olabileceğini araştırdık. Böylece çalışmamızda çelişmezlik ilkesinin kesinliği sorunu hakkında erişebildiğimiz nihai cevapları ve bunların yansımalarını ortaya koymaya çalıştık.

İki yıllık tez yazım süreci boyunca dikkatini ve vaktini çalışmamdan asla esirgemeyen değerli tez danışmanım Doç. Dr. M. Nazlı İnönü Hanımefendi'ye minnet borçluyum. Çalışkanlığı, centilmenliği ve sportmenliğiyle kendime örnek aldığım sayın Doç. Dr. Özgüç Güven'e; İstanbul Üniversitesi Felsefe Bölümü Mantık Anabilim Dalı'nın her daim ilerlemesine, daha fazla akademik üretimde bulunmasına gayret gösteren Mantık Anabilim Dalı Başkanı Prof. Dr. Yücel Yüksel'e, sevgili hocam Dr. Öğr. Üyesi Vedat Kamer'e; yardımlarını ve desteklerini asla eksik etmeyen değerli dostlarım Arş. Gör. Fatih Kök ve Çağla Özcan'a; tez sürecimde kendilerini

ihmal etmemi anlayışla karşılayan değerli İÜDAK üyelerine, üzerimdeki emeklerinin hakkını nasıl ödeyeceğimi bilemediğim sevgili aileme; yalnızca dağların karla kaplı sırtlarında değil hayatın dolambaçlı yollarında da bana rehberlik eden saygıdeğer hocam Prof. Dr. Atilla Erdemli Beyefendi'ye, akademik çalışmalarda bulunma ilhamını aşıl原因 kıymetli hocam Prof. Dr. Cengiz Çakmak'a ve oldukça yoğun ve stresli geçen iki yıl boyunca gösterdiği anlayışla çalışma gayretimi daima diri tutan sevgili Melis Kaynar'a en kalbi teşekkürlerimi sunarım.

İSTANBUL, 2018.

RAMAZAN ATIL KARABEY

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	iii
ABSTRACT.....	iv
ÖNSÖZ.....	v
ŞEKİL LİSTESİ.....	viii
TABLO LİSTESİ.....	ix
KISALTMALAR LİSTESİ.....	x
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

ARİSTOTELES ÖNCESİ DÖNEMDE ÇELİŞKİLER

1.1. Hint – Budist Mantık ve Felsefesinde Çelişkiler.....	4
1.2. Çin Mantığı ve Felsefesinde Çelişkiler.....	11
1.3. Antik Yunan Düşüncesinde Çelişkiler.....	18
1.3.1. Herakleitos.....	21
1.3.2. Parmenides.....	33
1.3.3. Elealı Zenon.....	37
1.3.4. Protagoras.....	40
1.3.5. Sokrates.....	46
1.3.6. Platon.....	48

İKİNCİ BÖLÜM

ARİSTOTELES’TE ÇELİŞMEZLİK İLKESİ

2.1. Çelişmezlik İlkesi.....	53
2.2. Üçüncü Halin İmkansızlığı.....	61
2.3. Çelişmezlik İlkesinin Kesinliği.....	65

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
ÇELİŞMEZLİK İLKESİNİN KESİNLİĞİNE DAİR ÇAĞDAŞ
TARTIŞMALAR

3.1. Lukasiewicz'in Çelişmezlik İlkesinin Kesinliğine İtirazı.....	73
3.2. Tutarlı-üstü Mantık Sistemleri.....	81
3.3. Dialetizm.....	86
SONUÇ.....	91
KAYNAKÇA.....	96

ŞEKİL LİSTESİ

Şekil 1.1. Catuskoti Şeması.....	6
----------------------------------	---

TABLO LİSTESİ

Tablo 3.1. Asenjo'nun Mantık Sisteminde ' $\supset$ ' Ekleminin Doğruluk Tablosu.....	86
--	----

KISALTMALAR LİSTESİ

Bkz	:	Bakınız
İng	:	İngilizce
Yun	:	Yunanca
Lat	:	Latince

GİRİŞ

Tüm aksiyomatik sistemler, doğrulukları önceden kabul edilen birtakım aksiyomlar üzerinde yükselirler. Bu aksiyomların sayısı zamanla artıp eksilebilir; aksiyomların kendileri dahi değişime uğrayabilir. Aksiyomların değişikliğe uğraması ise öncekine benzeyen fakat yeni aksiyomatik sistemlerin ortaya çıkışına yol açar. Tarihte böyle bir düşünce hareketliliğinin en yoğun yaşandığı dönem 19. yüzyıldır. Bu dönemde, Euklides'in belirlediği postulatlar arasında yer alan beşinci postulatın (paraleller postulatı) her zaman geçerli olmadığının ortaya konması ile yeni geometri sistemleri ortaya çıkmıştır. Bu gelişme, kesin bilginin kalesi olarak görülen geometrinin üzerinde yükseldiği ilkeler olan aksiyomların doğruluğunun sorgulanmasına yol açmıştır. Yine aynı dönemde Euklides'in aksiyomlarına bir darbe de aritmetikten gelmiştir. Sonsuz kümeler söz konusu olduğunda parçanın bütünden daha büyük olamayacağını ifade eden parça-bütün ilişkisi ihlal edilmiş, sonsuz kümenin alt kümelerinin de söz konusu sonsuz kümeyle eş sayıda elemana sahip olabileceği gösterilmiştir.

Aritmetik ve geometride yaşanan bu krizle birlikte tüm aksiyomatik sistemler sorgulanır hale gelmiştir. Bunun neticesinde mantığın aksiyomlarına dair şüpheler de ortaya çıkmıştır. Düşünce tarihi göz önüne alınacak olursa Aristoteles'ten, bahsini ettiğimiz döneme değin geçen süre içinde mantığın aksiyomları olan ilkelere birtakım itirazların yöneltildiğini göz ardı etmemek gerekir. Ne var ki bu itirazların hiçbirisi bir değişimi beraberinde getirmemiş, ilkelere ilgili tartışma başlatmayı başaramamıştır. Bu nedenle, söz konusu şartları sağlayan ilk çalışma olarak Jan Lukasiewicz'in 1910 yılında yayımladığı makaleyi görmekteyiz. Lukasiewicz, bu çalışmasında Aristoteles mantığının temelinde yer alan ve en kesin ilke olarak tanımlanan çelişmezlik ilkesini hedef almıştır. Genel olarak bir ifadenin hem kendisinin hem de değilinin aynı anda doğru olamayacağını belirten çelişmezlik ilkesi, biçimsel olarak $\neg(p \wedge \neg p)$ şeklinde ifade edilir. Bu ilkenin en kesin ilke olmaktan uzak ve doğruluğunun çoğu durumda şüpheli olduğunu öne süren Polonyalı mantıkçı çelişmezlik ilkesinin kesinliği

sorununa dair tartişmaları başlatan isim olmuştur. Günümüzde de halen devam etmekte olan bu tartişmayı çalışmamıza konu edineceğiz.

Çalışmamızın birinci bölümünde Aristoteles ncesi döneme ve yabancıısı olduğumuz doğulu düşünce sistemlerinin çelişkiler hakkındaki fikirlerine değineceğiz. Bu araştırmamızda soracağımız sorular, söz konusu düşünce sistemlerinin çelişkilerin varlığını kabul edip etmediklerine; çelişkilerin varlığını kabul ediyorlarsa bunların doğruluğuna ilişkin görüşlerinin ne olduğuna yönelecektir. Böylelikle insanoğlunun çelişkilerle ilgili düşüncelerinin belli bir tutarlılık arz edip etmediğini görmeye çalışacağız.

Aristoteles ncesi dönemin düşünce sistemlerinin ve filozofların çelişkiler hakkındaki görüşlerini inceledikten sonra sorunun kaynağına yöneleceğiz. Bu bağlamda ikinci bölümde Aristoteles'in ilkelerle ilgili olarak vermiş olduğu tanımları irdeleyeceğiz. Onun hangi ilkelere dair hangi tanımları verdiğini, ilkeleri ne tür bir hiyerarşık sıra içinde incelediğini araştıracaağız. Böylelikle elişmezlik ilkesiyle diğer ilkeleri karşılaştıracak, bu ilkenin neden en kesin ilke olarak belirlenmiş olduğunu kavramaya çalışacağız. Bu noktada Aristoteles'in çelişmezlik ilkesine dair sunmuş olduğu kanıtları inceleyerek hangi noktaların Lukasiewicz'in itirazına maruz kaldığına dikkat çekeceğiz.

Çalışmamızın nc bölümünde tartişmanın çıkış noktası olan Lukasiewicz'in makalesini derinlemesine inceleyeceğiz. Lukasiewicz'in çelişmezlik ilkesinin tanımlarına ve bu ilkenin en kesin ilke olarak belirlenmesine karşı itirazlarına yer vereceğiz. Lukasiewicz'in karşı temellendirmeleri üzerinden Aristoteles'in vermiş olduğu tanımları yeniden gözden geçirecek, Lukasiewicz'in çelişmezlik ilkesine dair görüşlerini inceleyeceğiz. Bu bölümün devamında ise onun itirazının ardından mantık ve felsefe alanında yaşanan gelişmeleri, çelişmezlik ilkesinin karşısında yer alan görüşleri değerlendireceğiz.

Felsefe ve mantık tarihini çelişkiler özelinde bu şekilde inceleyeceğimiz çalışmamızın sonuç bölümünde ele aldığımız tüm görüşlerin bir muhasebesini

yapacak, bu görüşler ışığında çelişmezlik ilkesinin kesinliği sorununun günümüzde devam eden tartışmalarına dikkat çekecek, tartışmalar hakkında sahip olduğumuz görüşleri ortaya koymaya çalışacağız.

BİRİNCİ BÖLÜM

ARİSTOTELES ÖNCESİ DÖNEMDE ÇELİŞKİLER

Çelişmezlik ilkesi, bir ilke olarak tanımına Aristoteles ile ulaşmıştır. Çelişmezlik ilkesinin tanımlarını vererek onu en kesin ilke olarak belirleyen Aristoteles, çelişkilerin var olmasının, düşünülmesinin ve doğru olmasının olanaksız olduğunu altını çizmiştir. Buna karşın çelişkiler, Aristoteles'ten önce de insan zihnini meşgul etmiştir. En nihayetinde sınır durumlar gibi kararsızlık konusu olan durumlar çelişki barındırıyor olmalarından dolayı gündelik hayatın da bir parçasıdır. Sıklıkla karşı karşıya kaldığımız çelişkiler karşısında düşünürlerin aldıkları konumlar ise birbirlerinden oldukça farklıdır. Bazı düşünürler çelişkilerin yalnızca dilde yer aldığını, dış dünyada bulunmadığını savunmaktadır. Bazı düşünürler, bu bağlama benzer şekilde, çelişkilerin kullandığımız ifadelerle doğrudan ilgili olduğunu ve böyle durumlarda kullanılan ifadelerin değiştirildiğinde ya da daha açık hale getirildiğinde çelişkinin çözülebileceği görüşündedir. Bazı düşünürler ise çelişik durumların var olduğunu kabul etmiş, çelişik ifadelerin de doğru olabileceğini öne sürmüştür. İnsanoğlunun çelişkilerle ilgili olarak böylesine farklı, hatta birbiriyle çelişik fikirler üretmiş olması oldukça ilginçtir. Bu nedenle söz konusu düşüncelerin, çelişkilerle ilgili fikirlere hangi temeller üzerinden ulaştığını görmek; çelişmezlik ilkesinin kesinliğine dair tartışmaları daha etraflı bir şekilde kavrayabilmek açısından önemlidir. Dolayısıyla Aristoteles öncesi dönemde yer alan çelişkilerle ilgili fikirleri incelemek faydalı olacaktır.

1.1. Hint – Budist Mantık ve Felsefesinde Çelişmezlik İlkesi

Çalışmamızın temelinde yer alan çelişmezlik ilkesinin kesinliği sorununu daha net görebilmemiz için düşünce tarihi boyunca çelişmezlik ilkesine dair öne sürülen fikirleri takip etmenin yerinde olacağını belirtmiştik. Ne var ki doğu bilgelikleri ile Antik Yunan'da temelini bulan felsefi düşün arasındaki görüş farklılığını gözden kaçırmamak gerekir. Bu durum, bizi anakronizm pahasına Hint – Budist mantığının

çelişmezlik ilkesine dair görüşlerini Aristoteles öncesi filozofların kronolojik sırasından ayrı olarak incelemeye itmektedir.

Doğu bilgelikleri ile batılı felsefe sistemleri arasında bulunduğundan dem vurduğumuz ayrılık günümüzde dahi kendini göstermektedir. Batılı felsefe anlayışı ile yetişen bizler için dahi Hint – Budist düşünce dünyasında kaleme alınan metinler mistik, otantik ve belki bir miktar ilham verici edebi ürünler olarak görülmektedir. Graham Priest’e göre bu durumun iki nedeni bulunmaktadır. Birincisi, doğu bilgelikleri söz konusu olduğunda batılıların bariz bir cehaleti söz konusudur; ikincisi ve daha önemlisi, iki düşünce ekolü arasında açık bir uyumsuzluk gözlenir. Bu uyumsuzluk kendisini çelişkiler etrafında gösterir. Batılı filozoflar için mistik ya da anlamsız görünen çelişkiler uzak doğulu düşünürler tarafından kabul edilmekle kalmaz aynı zamanda benimsenirler.¹

Priest iki düşünce ekolü arasındaki karşılaştırmaya her iki ekolden birer alıntıyla devam eder:

Şeylerin, doğaları gereği, doğaları yoktur; şeylerin doğalarının olmaması onların doğasıdır zira onların tek bir doğası vardır: doğa-olmayan.²

Çelişmezlik ilkesini reddeden kimseler dövmek ile dövmemenin bir olmadığını ve yakılmak ile yakılmamanın aynı şeyler olmadığını kabul edene dek dövlüp yakılmalıdır.³

İbn-i Sina’nın çelişmezlik ilkesi savunusu her ne kadar abartılı bir mizahi karaktere sahip olsa da çelişkilere karşı olan bu tutum günümüzde de varlığını devam ettirmektedir. Ne var ki geçtiğimiz yüzyılda tutarlı-ötesi mantık sistemlerinin ortaya çıkışı gibi matematiksel mantık alanında yaşanan gelişmeler, çelişkiler söz konusu olduğunda Nagarjuna’nın haklı olabileceğini gündeme getirmiştir.

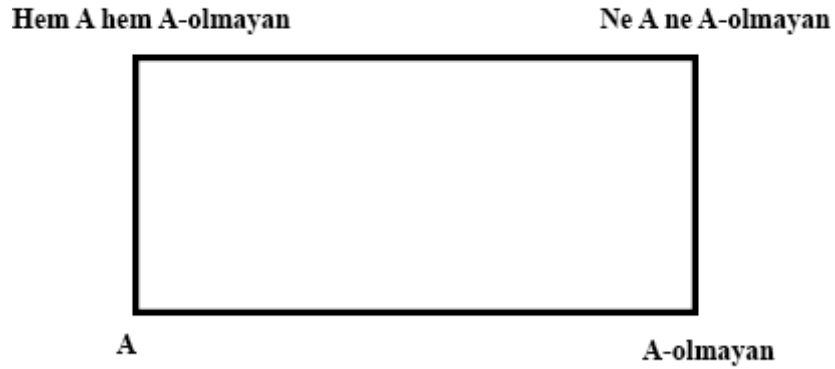
¹ Graham Priest, “Beyond True and False”, **Aeon**, 5 Mayıs 2014, (Çevrimiçi) <https://aeon.co/essays/the-logic-of-buddhist-philosophy-goes-beyond-simple-truth>, 27 Ağustos 2017.

² Nagarjuna’dan aktaran Priest, **a.y.**

³ İbn-i Sina’dan aktaran Priest, **a.y.**

Peki Hint – Budist mantık sisteminde çelişkilerin kabul edilebilir durumlar olarak görülmesinin kaynağını nerede aramak gerekir? Bunun için Buddha'nın yaşadığı dönem olan MÖ. 5. yüzyıla dönmeliyiz. Bu dönemde bir tasım türü olan **catuskoti** Hindistan'da yaygın bir şekilde kabul görmekteydi.⁴ 'Dört köşe' anlamına gelen bu tasım türüne göre herhangi bir önerme için dört olasılık söz konusudur. Bu önerme ya doğrudur ya yanlıştır; ya hem doğru hem yanlıştır ya da ne doğru ne de yanlıştır.

Şekil 1.1: Catuskoti şeması.

Priest, **catuskotinin** kabul edilebilir bir tasım türü olmasını Buddha'nın öğretisine bağlamaktadır. Buddha'nın öğretilerine göre, aydınlanamayan insanlar sonsuz yaşam döngüsünden asla kurtulamayacaklardır. Öyleyse aydınlanan insanlar için ölümden sonra ne vardır? Aydınlanan insan ölümden sonra var olacak mıdır, var olmayacak mıdır; hem var olup hem de var olmayacak ya da ne var olacak ne de var olmayacak mıdır? Buddha'nın öğrencileri, onun bu seçeneklerden yalnız ve yalnızca bir tanesini olumlamasını beklemiş olsalar da Buddha bu olasılıkların hepsine açık kapı bırakmıştır. Ona göre bunlarla uğraşmak yalnızca vakit kaybıdır. Bu sorunun cevabını

⁴ Nandita Bandyopadhyay, "The Contradiction in Indian Logic and Epistemology", **Journal of Indian Philosophy**, C. XVI, No:3, Eylül 1988, s.230.

aramadan da aydınlanmaya ulaşılabileceğini belirten bazı **sutralar** bulunduğu gibi, bu dördünün de doğru olmadığını belirttiğini aktaran bazı **sutralar** da mevcuttur.⁵

Söz konusu bilmece, Nagarjuna'ya değin yüzyıllar boyunca Budist felsefenin odağında kalmıştır. Buddha'dan sonra Budizm'in en etkili isimlerinden biri sayılan Nagarjuna, Budizm'e yeni bir görüş kazandırır: **Mahayana**. 'Orta yolculuk' anlamına gelen bu görüşe göre her şey vardır, varlık sahasındadır; fakat **boştur**. Bu **boş olma** durumu, şeyleri o şey yapanın diğer şeylerle içinde bulundukları ilişki üzerinden tanımlanmasına olanak sağlar. Yukarıda yer verilen alıntı bu açıklama ile daha anlaşılır hale gelir; şeylerin bir doğası olmadığından onlar, diğer şeylerle içinde bulundukları ilişkiye göre değerlendirilirler. Böylelikle önümüzde her an değişebilecek bir beşinci olasılık var demektir.⁶

Üçüncü halin imkânsızlığını ve bir ifadenin aynı anda hem doğru hem de yanlış olamayacağını savunan batılı felsefe ve mantık sistemleri ile Budist felsefenin farkı burada net olarak ortaya çıkmaktadır. Üçüncü halin imkânsızlığı bir yana, açık bir şekilde çelişik olan dördüncü ve bunlara ek beşinci halin mümkün olduğunu savunan Budist felsefenin söz konusu yaklaşımını anlamak, bu düşüncenin hâkim olduğu coğrafyada ya da ekollerde yetişmeyenler için kolay olmayabilir. Bu nedenle Priest, Budist felsefenin söz konusu yaklaşımını matematiksel mantık üzerinden açıklamaya çalışır. Ona göre, Aristoteles mantığı ile Budist felsefenin, matematiksel mantık üzerinden karşılaştırılması, Budist felsefenin çelişmezlik ilkesi hakkındaki görüşlerinin daha açık bir şekilde anlaşılmasını sağlayacaktır. Priest, bu karşılaştırmanın sağlıklı bir şekilde gerçekleştirilebilmesi için öncelikle bağıntı ile fonksiyon arasındaki farkın ortaya konması gerektiğini belirtir:

Açıklamanın özünde bulunan çok temel bir matematiksel ayrım kavranmalıdır. Bağıntı ile fonksiyon arasındaki farktan bahsediyorum. Bağıntı, bir tür nesneyi belli sayıdaki diğer şeylerle ilişkilendiren şeydir. Diğer taraftan fonksiyon, bu türden her nesneyi tam olarak tek bir şeye bağlayan özel bir tür bağıntıdır.

⁵ Graham Priest, "Beyond True and False", (çevrimiçi).

⁶ A.y.

İnsanlar hakkında konuştuğumuzu farz edelim. “-nın annesi” ve “-nın babası” birer fonksiyondur; çünkü herkesin tam olarak bir (biyolojik) babası ve tam olarak bir (biyolojik) annesi vardır. Oysa “-nın oğlu” ve “-nın kızı” birer bağıntıdır; çünkü ebeveynlerin herhangi bir sayıda oğlu ve / veya kızı olabilir. Fonksiyonlar tek çıktı verirler, bağıntılarsa herhangi bir sayıda çıktı verebilirler.⁷

Mantık söz konusu olduğunda hakkında konuşabileceğimiz değerler doğruluk değerleridir. Dolayısıyla, Budist felsefenin çelişmezlik ilkesine dair bakışını anlamak için yukarıdaki ayırım göz önünde tutularak batı düşünce geleneği ile arasındaki karşılaştırmayı doğruluk değerleri üzerinden gerçekleştirmek mümkündür.

Aristoteles mantığında doğru ve yanlış değerleri, ‘doğruluk değerleri’ olarak adlandırılır. Bu mantıkta doğruluk değeri, yukarıda verilen ayırma göre, bir fonksiyondur. Her insanın yalnız bir tane biyolojik anneye sahip olması gibi verilen herhangi bir önerme doğru ya da yanlış olmak üzere yalnız bir doğruluk değeri alır.

Budist felsefe ve mantık söz konusu olduğunda ise bir önermenin doğruluk değeri bir fonksiyon değil, bir bağıntıdır. Priest’in Budist mantığındaki doğruluk değerleri hakkındaki görüşleri şöyledir:

Bu nedenle, bir önermenin değeri doğru (D), yanlış (Y), hem doğru hem yanlış ya da ne doğru ne yanlış olabilir. Önümüzde dört olasılık bulunur: {D}, {Y}, {D,Y}, {}. Bu olasılıklar birer küme olarak ifade edilir çünkü fonksiyonlarla değil, bağıntılarla karşı karşıyayız. Bu arada, küme parantezleri bizim tekil doğruluk değerleri yerine doğruluk değerleri kümeleri ile karşı karşıya olduğumuzu gösterir. En sonda yer alan küme parantezi çifti, matematikçiler tarafından boş küme olarak adlandırılır: tıpkı “17 bacaklı insanlar kümesi” gibi bu küme de hiçbir elemanı olmayan bir topluluktur. Netice itibari ile Budist felsefe ve Aristoteles mantığı arasındaki fonksiyon ve bağıntı kavramları üzerinden gerçekleştirilen ayırma baktığımızda dört köşe, yani **catuskoti**, karşımızda belirir.⁸

Fonksiyon ve bağıntı kavramlarının ayırımı üzerinden iki gelenek arasında gerçekleştirilen ayırım sonucunda ortaya çıkan **catuskoti** şeması ilk anda herhangi bir

⁷ A.y.

⁸ A.y.

şey ifade etmiyor olabilir. Hem doğru hem de yanlış değeri alabilen ifadelere “bu önerme yanlıştır” önermesini örnek göstermek mümkündür. Benzer şekilde, Batılı mantık ve felsefe sistemlerinin ortodoks anlayışlarında **catuskotinin** boş kümesine de örnek bulunmaktadır. Aristoteles’in *Yorum Üzerine* eserinde yer alan ünlü “yarın bir deniz savaşı olacak” önermesi ne doğru ne de yanlış değeri alabilen önermelere örnek olarak gösterilebilir. Ayrıca, gelecek henüz belirlenmemiş ya da gerçekleşmemiş olduğundan “‘Amerika Birleşik Devletleri’nin 182. Başkanı bir Marslı olacaktır’” gibi önermelerin doğruluk değeri kümesi, doğal olarak, boş olacaktır.

Hem doğru hem yanlış doğruluk değeri alan ifadelerin yalnızca gündelik dilin yanlış kullanımları söz konusu olduğunda gündeme gelmediğini de belirtmemiz gerekir. MÖ 4. yüzyılda yaşamış olan Eubulides’in bulmuş olduğu *Yalancı Paradoksu* başta olmak üzere tüm gönderimi kendisine olan paradoksların doğruluk değerleri {D, Y} kümesinde yer alır. Hatırlanacak olursa, ünlü paradoks, “‘Bu önerme yanlıştır’” şeklinde ifade edilir. Eğer bu önerme gerçekten yanlışsa, o zaman bu önermenin doğru olduğunu söylememiz gerekir. Benzer şekilde, önermenin doğru olması durumunda, söz konusu önerme yanlış değeri alacaktır. Dolayısıyla, Priest’e ve diğer dialektiklere göre, bu önerme aynı anda hem doğru hem de yanlış değeri alır ve **catuskotinin** hem doğru hem de yanlış değeri alabilen ifadelerin bulunduğu köşesine örnek olarak gösterilebilir.⁹

Priest’in Budist felsefenin çelişmezlik ilkesi karşısındaki tutumunu savunması yalnızca **catuskotinin** dört köşesine akla uygun örnekler vermekle kalmaz. Kendisi de bir dialektik olduğundan dolayı, **catuskotinin** çelişmezlik ilkesine karşı açık bir üstünlüğü olduğunu da dile getirir:

Örneğin, tüm kümelerin kümesi bir kümedir, bundan dolayı bu küme kendisine aittir. Fakat bazı kümeler kendilerinin üyesi değildir. Örneğin, “kediler kümesi” bir kedi değildir, bu nedenle bu küme “kediler kümesi”nin üyesi değildir. Peki kendi kendinin üyesi olmayan tüm kümelerin kümesi için ne diyeceğiz? Eğer bu

⁹ A.y.

küme, kendi kendisinin üyesi ise o zaman o kendi kendisinin kümesi değildir. Eğer bu küme kendi kendisinin üyesi değilse o zaman o kendi kendisinin üyesidir. Bu kümenin hem kendi kendisinin üyesi olduğu hem de olmadığı görülür. Öyleyse güle güle çelişmezlik ilkesi! **Catuskoti** selam söylüyor!¹⁰

Çelişmezlik ilkesinin batılı felsefe sistemlerinde yol açtığı sorunlar, yalnızca kendisini apaçık ortaya koyan çelişkiler ile sınırlı değildir. Çelişmezlik ilkesinin önünü kapadığı bir diğer tartışma dile getirilemeyenler tartışmasıdır. Wittgenstein ve Kant'ın farklı zamanlarda farklı anlayışlarla katkıda bulundukları bu tartışmanın odağında bir çalışma sahası olarak metafizik bulunur. Adı geçen filozoflar metafiziğin konusunu belirleme amacı taşırlar. Onlara göre dil, duyular dünyasının çerçevesini belirler ve dolayısıyla duyular dünyasını aşan herhangi bir şey hakkında konuşulamaz. Diğer bir deyişle, bu şey ifade edilemez.¹¹

Budist felsefe ile ilgili olarak yukarıda anlatılanlar anımsanacak olursa, Nagarjuna'nın **catuskoti**ye ek olarak öne sürdüğü beşinci olasılık tam da ifade edilemeyenlere karşılık gelmektedir. Örneğin aydınlanmış ölünün durumu, üzerinde konuşulamaz ya da dile getirilemez bir durumdur. Priest, ifade edilemeyen değer kümesinin {i} olduğunu söyler. Kant ve Wittgenstein'in bahsini ettiği "ifade edilemeyen" in doğruluk değeri de budur.¹²

Batı felsefesi ile Budist felsefe arasındaki bu benzerlik ilgi çekicidir. Verilen bilgiler ışığında, Kant ve Wittgenstein'in, Budist felsefeden etkilendikleri ve söz konusu görüşü benimsedikleri düşünülebilir. Oysa durum farklıdır. Kant ve Wittgenstein, ifade edilemeyen hakkında konuştuklarında, onları tasvir ettiklerinde, çelişmezlik ilkesinin kısıkacına takılırlar. Açıktır ki ifade edilemeyen herhangi bir şey hakkında konuşmak bir çelişkidir. Çelişmezlik ilkesinden şüphe edilmeyen bir düşünce sisteminde ise bu tarz savlar geçersiz olarak kabul edilecektir.

Kant ve Wittgenstein'in içine düştüğü çelişkinin bir benzerine ünlü matematikçi Julius König'in bulduğu paradoksta rastlanır. Sıra sayılarının sonsuz olduğunu göz

¹⁰ A.y.

¹¹ A.y.

¹² A.y.

önünde bulunduralım. Bu kümenin sonsuz sayıda elemana sahip olmasına karşılık dilimizde yalnızca sonlu sayıda sıra sayısını ifade edebilecek kelime bulunmaktadır. Söz gelimi, ‘ifade edilebilen en büyük sayı’nın dilimizde ifade edilebilen son sıra sayısına karşılık geldiğini varsayalım. Bu durumda ‘ifade edilebilen en büyük sayı’nın bir fazlası için ‘ifade edilemeyen en küçük sayı’ ifadesini kullanmamız gerekir. Bu ifadeyi kullandığımız zaman, König Paradoksu ortaya çıkar; çünkü söz konusu ifade ile ‘ifade edilebilen en büyük sayı’nın bir fazlasını ifade etmiş oluruz. Diğer bir deyişle, ifade edilemeyi ifade ederiz.

Bu ve benzeri birçok paradoks Batı felsefesi için halen sorun teşkil etmektedir. Bu sorunlara geçtiğimiz yüzyılda geliştirilmeye başlanan çok değerli mantık, **plurivalent** mantık¹³ ve tutarlı-ötesi mantık sistemleri ile çözüm sunulmaya çalışılmaktadır. Budist felsefe ve mantığın bu çalışmalara kaynaklık ettiğini söylemek mümkün görünmemektedir. Bununla beraber, çelişmezlik ilkesinin bulunmadığı bir felsefe sistemi olan Budist felsefe günümüzdeki felsefe ve mantık çalışmalarını etkilemekte ve bu çalışmalara yön vermektedir.

1.2. Çin Mantığı ve Felsefesinde Çelişkiler

Çin ve Hindistan düşünce bölgeleri, coğrafi yakınlıklarına karşın önemli farklılıklar ile birbirlerinden ayrılırlar. Her ikisi de bilgelik kökenli ve şiirsel ifadelerle dolu öğretilere sahip olan bu iki anlayışın üzerinde uzlaşmadığı bir konu da çelişmezlik ilkesidir.

Budist felsefenin ihtiyaç duymadığı çelişmezlik ilkesi, Çin mantığında kendine yer edinmiştir. İlginçtir ki Çin mantığı ve öğretilerinde Çin düşüncesi tarafından benimsenmiş olan çelişmezlik ilkesinin açık bir ifadesine rastlanmaz. Tam aksine,

¹³ **Plurivalent** mantık, doğru ve yanlışın yanı sıra bir üçüncü hale de olanak tanıyan çok değerli mantık sistemlerinden farklıdır. Bu mantık sistemlerinde bir önerme ne doğru ne de yanlış değeri alabileceği gibi aynı anda hem doğru hem de yanlış değeri alabilir. Bkz: Graham Priest, “Plurivalent Logics”, **The Australasian Journal of Logic**, Vol. XI, No:1, April 2014, (Çevrimiçi) <https://ojs.victoria.ac.nz/ajl/article/view/1830>, 1 Haziran 2018.

özellikle Adlar Okulu adı verilen mantık okulunun öğretileri, ilk bakışta çelişmezlik ilkesini ihlal ediyormuş gibi görünen önermelerle doludur. Buna karşın Xinyan Jiang, bu önermelerin incelenmesi halinde Aristoteles'in çelişmezlik ilkesi tanımlarını ihlal eden herhangi bir sonuca ulaşamayacağını savunur.¹⁴

Jiang, Hui Shih Tse Paradoksları olarak da bilinen, aşağıda yer alan önermeleri ele alarak savını oluşturur:

- Her şey, diğer şeylerle aynıdır ve buna karşın her şey diğer şeylerden ayrıdır.
- Gökyüzü, yeryüzü kadar alçakta; dağlar, bataklıklarla aynı seviyededir.
- Hayata gelen canlı ölüyordur.¹⁵

Görüldüğü üzere, yukarıda yer alan tüm önermeler çelişiktir. Konfüçyüsçülük ve Taoculuğun temelini oluşturan bu önermeler, Jiang'a göre, ilk bakışta görüldüğü kadar basit değildirler. Karmaşık görünen bu durumu çözmeye çalışan Jiang öncelikle Çinli düşünürlerin, düşünme tarzı ile batılı filozofların uslamalarını karşılaştırır. Aradaki temel fark, Çinli düşünürlerin uzayıp giden bir tasım zincirinden ziyade ani farkındalık ile ulaştıkları bilgileri değerli ve geçerli kabul etmeleridir. Dolayısıyla onlar, herhangi bir sonuca nasıl ulaştıkları ile ilgili herhangi bir açıklamaya yer vermemişlerdir. Benzer şekilde, vardıkları sonuçları ifade etme biçimleri olan örtük şiirsel anlatımın neden olduğu anlam belirsizliğini giderme gibi bir amaçları da olmamıştır. Bu nedenle savları kısa fakat şiirsel; anlam bakımından zengin fakat muğlaktır. Bu bilgiler ışığında Jiang, bu önermelerin yaratmış olduğu ilk izlenime kapılmaksızın titizlikle incelenmesi gerektiğini vurgular.¹⁶

İlk olarak “Her şey, diğer şeylerle aynıdır ve buna karşın her şey diğer şeylerden ayrıdır” önermesini inceleyen Jiang, bu önermenin yalnızca görünüşte çelişik olduğunu iddia eder. Jiang, bu düşüncesini Çin felsefesinin oluş ile ilgili kuramlarına

¹⁴ Xinyan Jiang, “The Law of Non-Contradiction and Chinese Philosophy”, **History and Philosophy of Logic**, Vol. XIII, No:1, 2007, p.1-14.

¹⁵ A.e., p. 2.

¹⁶ A.e., p. 2.

dayandırır. Öyle ki birçok Çin felsefe okuluna göre şeyler, iki zıt arasındaki etkileşim sonucu meydana gelirler. **Yin** ve **Yang**, tüm şeylerin oluşa gelmeleri için çalışan iki varlıksal çelişiktirler. Jiang'ın aktardığı üzere, “Bir **Yin** ve bir **Yang**’a **Tao** denir”.¹⁷ **Tao**, oluşa gelen tüm şeylerdir. Herakleitos’un ünlü düşüncesine çok benzeyen bu görüşün detaylı açıklamasını Fung Yu Lan şöyle verir:

Yang kelimesi aslen gün ışığı ya da günışığı ve ışıkla ilgili olan şey; **Yin** ise günışığının yokluğu, diğer bir deyişle gölge veya karanlık anlamına gelirdi. Sonraki gelişmeler sonucu **Yang** ve **Yin** kozmik ilke ya da kuvvet olarak görülmüş ve bu görüşe göre maskülenlik, hareketlilik, sıcaklık, parlaklık, kuruluk, sertlik vb. özelliklerin **Yang**; feminenlik, durağanlık, soğukluk, karanlık, ıslaklık, yumuşaklık gibi özelliklerin ise **Yin** ile temsil edilmiştir.¹⁸

Öyleyse evrende sonsuz sayıda **Yin-Yang** çifti bulunur ve her şey bu çiftlerden meydana gelir. Dolayısıyla, rastgele seçtiğimiz herhangi bir varlık hem **Yin** hem de **Yang**; diğer bir deyişle hem **Yin** hem de **Yin**-olmayan olacaktır. Çelişki kendisini tekrar göstermektedir. Fakat Jiang’a göre, incelenen “Her şey diğer şeylerle aynıdır ve buna karşın her şey diğer şeylerden ayrıdır” önermesinde şeylerle ilgili dile getirilen onların varoluşlarının iki yönü bulunduğudur. Öyle ki her şey, diğer şeylerle ortak olan birtakım özelliklere ve kendini diğer tüm şeylerden ayıran bazı özelliklere sahiptir. Söz gelimi, bir bıçak ve bir kömür parçası birer somut nesne olmaları bakımından benzerlik taşırlar. Bunun yanı sıra bu nesneler şekil, işlev, yanabilirlik vs. gibi nice farklılığa sahiptirler. Çinli düşünürlerin, özellikle Hui Shih Tse’nin, bu önermelerin açık bir şekilde çelişki ifade eden görünüşüne rağmen bu çelişik önermeleri temel alan öğretileri benimsemesinin sebebi bu gibi görünmektedir. Buna karşın, her şeyin birbirlerine göre eşit derecede benzer ve eşit derecede farklı olduğunu öne süren Hui Shi Tse’nin görüşü diğer Çinli düşünürler tarafından eleştirilmiştir.¹⁹

Her şeyin bir diğer şey ile eşit derecede benzer ve eşit derecede farklı olması şeylerin arasında bir ayrım yapabilmeyi olanaksız kılmaktadır. Şeyleri ayırt

¹⁷ A.e., p. 4.

¹⁸ Fung Yu Lan’dan aktaran Xinyan Jiang, A.e., p. 4.

¹⁹ A.y.

edebilmemizin yolu şüphesiz ki onların arasında bulunan farkları görmekten geçmektedir. Dolayısıyla Mohistler, eş derecede benzer ve farklı olma fikrine karşı çıkarlar. Benzer şekilde, Jiang'ın aktardığına göre, Çinli düşünürlerin çoğu tek bir an için bir şeyin **Yin** ve **Yang**'a eşit oranda sahip olamayacağı görüşündedir. Onlara göre, her zaman için bir şeyde iki zıttın var olması gerekir; fakat iki zıt, bu şey üzerinde eşit derecede etkiye sahip olamaz. Bu zıtlardan biri muhakkak daha baskın olmalıdır ki şeyin başat özelliğini belirleyebilsin.²⁰ Değişim sorunu ile birlikte ele alınabilecek olan bu görüşü bir elmanın renk değişimi üzerinden özetlemek mümkündür. Öyle ki, yeşil olan bir elma kırmızı olma özelliğini de aynı anda kendi bünyesinde bulundurmaktadır. Fakat bir süre için yeşil olma özelliği, kırmızı olma özelliğine baskın gelmişken bir süre sonra bu durum değişmiş ve kırmızı olma özelliği baskın hale gelmiştir.²¹

Özetle, Çinli düşünürler iki nesnenin benzer olduğunu söylediklerinde burada dile getirdikleri mutlak bir benzerlikten ziyade benzerliğin, farklılığa üstün gelmiş olmasıdır. Benzer şekilde, bir kar kütesinin beyaz olduğunu dile getirdiklerinde ifade ettikleri şey söz konusu kar kütesinin tamamıyla beyaz olduğu ya da kesin ve şüphe götürmez bir şekilde siyahlık barındırmadığı olmayacaktır. Jiang'ın çalışmasında savunduğu nokta tam burasıdır. Ona göre, Çinli düşünürler “Her şey diğer şeylerle aynıdır ve her şey diğer şeylerden ayrıdır” önermesi ile bir çelişki değil, bir derece farkını dile getirmektedir. Zira benzer ve benzer olmama durumu ile ilgili düşünceleri hiçbir şekilde kesinlik iddiası taşımamaktadır. Yineleyecek olursak “aynısı” diyebileceğimiz ölçüde birbirine benzeyen iki nesne için belli farklılıklardan bahsedebilmek mümkündür. Dolayısıyla, benzeme oranı ne kadar yüksek olursa olsun bu iki nesnenin aynı olduğunu söyleyemememize sebep olacak bir farklılık mutlaka bulunur. Ortada olan durum, iki nesne arasında bulunan benzerliğin, farklılığa oranla baskın olmasıdır. Bu nedenle, Jiang'a göre, “A ve değil A” ifadesini dile getiren bir Çinli düşünürün çelişmezlik ilkesini ihlal ettiği söylenemez. Burada ancak üçüncü halin imkânsızlığı ilkesinin ihlali ya da, Çinli düşünürlerin açısından bakacak olursak, çelişmezlik ilkesinin alternatif bir yorumu söz konusudur.²²

²⁰ A.e., p. 6-7.

²¹ A.e., p. 5.

²² A.e., p. 7.

“Gök, yeryüzü kadar alçaktır; dağlar, bataklıklarla aynı seviyededir” önermesi için de benzer şeyleri dile getirmek mümkündür. Burada var olan durum ise “yükseklik” ve “alçaklık” terimlerinin bağıl terimler olmalarıdır. Bir nesne, üç boyutlu uzayda, ancak bir yüzeye ya da diğer bir nesneye göre yüksekte ya da alçakta bulunabilir. Benzer bir örneği takip ederek bir coğrafi yükseltinin “dağ” ya da “tepe” olarak adlandırılması arasındaki coğrafi tanım farkına değinelim. Genel kanının aksine, bir yükseltinin “dağ” olarak isimlendirilmesi gerektiğinde, o yükseltinin deniz seviyesine göre yüksekliği göz önüne alınmaz. Burada kriter, coğrafi yükseltinin, çevresinde bulunan düzlüğe oranla yüksekliğidir ki bu yükseklik 600 metrenin altında ise “tepe”, 600 metrenin üzerindeyse “dağ” olarak adlandırılır. Dolayısıyla, Ege Bölgesi’nde bulunan 1300 metre yüksekliğe sahip coğrafi oluşum “Kaz Dağları” olarak adlandırılırken, Bolkar Dağları üzerinde bulunan 3200 rakımlı coğrafi oluşum “Koyunaşağı Tepe” olarak isimlendirilmektedir.

Bağıl terimler üzerinden örnekleri çoğaltabiliriz. Söz gelimi, Kaz Dağları bölgesinde 1300 metreye tırmanan bir dağcı gökyüzüne çok yakın olduğunu düşünüyor, dağı fethettiği hissi ve gökyüzüne yakınlığını muzaffer bir edayla arkadaşlarına aktarıyor olabilir. Oysa aynı gün, aynı dakika başka bir dağcının Bolkar Dağları civarında yer alan 1300 rakımlı Ulukışla kasabasında yer alan bir aile otelinde uykusundan yeni uyanıyor olması da muhtemeldir. Bu ikinci dağcımız için deniz seviyesinden 1300 metre yükseklikte bulunmanın hiçbir özel anlamı bulunmayacaktır. Öyleyse biz de, Çinli düşünürlere benzer şekilde, Ulukışla’daki aile otelinin Kaz Dağları ile aynı seviyede bulunduğunu dile getirebiliriz.

Bahsi edilen “Gök, yeryüzü kadar alçaktır; dağlar, bataklıklarla aynı seviyededir” önermesinin çelişmezlik ilkesinin karşısında değil, tam aksine, yanında bulunduğu işaret eden bir diğer emare ise Çin düşüncesinde mutlaklığa yer verilmemesidir. Çin düşüncesinde tamamlanmışlığa, durağanlığa yer yoktur. Herkes ve her şey için daima gelişim potansiyeli mevcuttur. Bu nedenle “Ne kadar güçlü olursan ol, daima senden daha güçlü biri olacaktır” ve “Dağların ötesinde dağlar, göklerin ötesinde gökler bulunur” gibi mutlaklığın karşısında konumlanan öğretiler Çinli düşünürlere tarafından

benimsenmiştir. Dolayısıyla, mutlaklığa yer verilmeyen bir düşünce sisteminde çelişmezlik ilkesinin ihlal edildiğini söylemek mümkün değildir.²³

Jiang'ın çalışmasında incelediği son önerme “Hayata gelen canlı ölüyordur”, hayata gelmek ve ölmek aynı anda gerçekleşemeyeceğinden, çelişiktir. Fakat Jiang'a göre bu önermenin ifade ettiği anlam farklıdır. Bu önermede ifade edilmek istenen şey, iki çelişik olay arasında geçen sürenin kısalığıdır. Elbette sağlıklı bir insanın ömrü söz konusu olduğunda hayata gelen bir insanın göz açıp kapayıncaya değin ölmesi gibi bir durumdan bahsedemeyiz. Fakat binlerce yıllık yaşama sahip ağaçlarla kıyasladığımız zaman insan ömrünün, yukarıda bahsi geçen önerme bağlamında, ne denli kısa sayılabileceğini söylememiz mümkündür.²⁴

Benzer bir durum Hui Shih Tse'nin evren anlayışı içinde ölüm ve yaşamı anlamlandırma konusunda da geçerlidir. Daha önce Hui Shih Tse'nin, Herakleitos'un evren anlayışını andıran birtakım görüşlere sahip olduğundan bahsetmiştik. Evrenin bir bütün olduğunu ve her şeyin döngüsel bir akış içinde bulunduğunu öne süren Hui Shih Tse'ye göre bu öğretide bir canlının yaşam döngüsünün kıyasa tabi tutulduğu kriter tüm evrenin varoluşudur. Herhangi bir canlı, ne kadar uzun yaşayabiliyor olursa olsun, tüm evrenin varoluşuna nazaran ufacık bir an içinde hayata gelip ölmektedir.²⁵

Hui Shih Tse'nin yanı sıra diğer düşünce okullarının görüşleri de anımsanacak olursa Çin düşüncesine göre evrene değişim hakimdir ve evrendeki her şey **Yin** ve **Yang**'ın farklı oranlarda bir araya gelmelerinden ya da birbirine dönüşümlerinden ortaya çıkmaktadır. Jiang'a göre, “Hayata gelen ölmektedir” önermesinin temelinde bulunan öğretinin diğer bir yorumu da bu görüşe dayanmaktadır. Şeyler öyle hızlı değişmektedir ki biz onların aynı anda gerçekleştiğini düşünürüz. Oysa doğum ve ölüm, haliyle, sıra ile gerçekleşmektedir. Kuan Yang bu durumu şöyle ifade eder:

²³ A.e., p. 8.

²⁴ A.e., p. 9.

²⁵ A.e., p. 10.

Şeyler durmadan değıştiklerinden (...) onlar her ne kadar gerçek bir doğum ve ölüme sahip olsalar da onların doğumlarını ve ölümlerini birbirlerinden ayıramayız. Tıpkı bir film gibi; film, birbirinden farklı çok sayıda fotoğraftan meydana gelir fakat filmi oluşturan bu fotoğraflar durmadan hareket ettiklerinden tek tek fotoğrafları değil bir bütün olarak filmi görürüz.²⁶

Öyleyse “Hayata gelen ölmektedir” öğretisinde tek bir an içinde ölüm ve yaşamın bir arada bulunmadığını; bu ikisi arasında belli bir zaman farkının bulunduğunu söylemek mümkündür.

Bir başka görüşe göre ise “Hayata gelen ölmektedir” önermesi hayata gelme ve ölümün arasında bulunan zamansal bir farktan fazlasını ifade etmektedir. Bu görüşe göre, söz konusu önermenin asıl ifade ettiği şey ölümün, doğmuş olmayı gerektirmesidir. Nasıl ki herhangi bir şeyin bittiğinden bahsedebilmemiz için o şeyin zaman çizgisi üzerinde bir yerde başlangıca sahip olması gerekir, bir canlının ölümünden bahsedebilmemiz için de o canlının hayata gelmiş olması gerekir. Bu gerektirme iki yönlüdür. Bir canlı, ezeli değilse ebedi de olamayacaktır. Canlılığı bir noktada muhakkak son bulacaktır. Dolayısıyla bu canlı doğduğunda, ölüme doğru ilerleyen süreç de başlamış demektir. Tıpkı öğle vakti en tepeye ulaşan güneşin batmaya başlaması ve dolunaya eren ay döngüsünün yeniden yeni aya dönüşü gibi.²⁷

Aristoteles’in çelişmezlik ilkesinin, iki çelişğin aynı anda doğru olamayacağını öne sürdüğünü hatırlayacak olursak “Hayata gelen ölmektedir” önermesinin herhangi bir yorumunun bu ilkeyi ihlal etmediğini görürüz. Zira, bu önermenin Jiang tarafından incelenen tüm yorumları ya bir süreç anlayışına ya da yaşam süresi daha uzun olan varlıklara yapılan kıyasa dayanmaktadır.

Jiang’ın çalışmasını göz önüne alarak Çinli düşünürlerin, çelişik ifadelerin şiirsel ve anlam bakımından muğlak oluşunu benimsemiş olsalar da, düşünce dünyalarında çelişiklere yer vermediklerini söylemek mümkündür. Hint düşüncesi ise, hatırlanacak

²⁶ Fung Yu Lan’ın Kuan Yang’dan aktarımına yer veren Xinyan Jiang, **A.e.**, p. 9.

²⁷ **A.e.**, p. 9.

olursa, çelişkileri bir sorun olarak görmemiş; tam aksine, düşünce sistemlerini çelişkilere yer verecek şekilde inşa etmişlerdir. Bu nedenle, Jiang'ın incelediği ve Çin düşüncesinde önem arz eden önermeler biçimsel olarak çelişiktirler. Buna karşın bu önermelerin Çin düşüncesi çerçevesinde yapılan yorumlarının, Çin düşüncesini, çelişkilerle ilgili olarak Hint düşüncesinin tam karşısında konumlandığını görebiliriz.

Çin düşüncesi ile Hint düşüncesinin, coğrafi yakınlıklarına karşın çelişmezlik ilkesi üzerinde birbirine zıt anlayışlar geliştirmeleri tesadüf eseri değildir. Felsefe tarihine bakıldığında, çelişmezlik ilkesi ile ilgili görüşlerin, komşu coğrafyalar bir yana, aynı şehir ve hatta aynı düşünce okulu içinde dahi çatıştığını görmek mümkündür. Bu durumun, çelişmezlik ilkesinin kesinliği sorununu tarihsel bir sorun haline getirdiğinden ve bu nedenle bu sorun hakkında ortaya atılan fikirlerin kronolojik sıra takip edilerek incelenmesi gerektiğinden bahsetmiştik. Bununla beraber, çelişmezlik ilkesinin kesinliği sorunu üzerine görüş belirten düşünürlerin bağlı bulundukları düşünce geleneklerinin kısa tahlillerini yapmadan düşünürlerin görüşlerini açık bir şekilde kavramak da mümkün değildir. Bu kaygıyla, hemen hemen aynı dönemlerde yeşeren düşünce sistemleri olmalarına rağmen, geçerliliğini bugün dahi büyük oranda devam ettiren Asya düşünce geleneklerine çalışmamızda öncelik verdik. Şimdi ise Aristoteles öncesi dönemde Antik Yunan düşünce geleneğinin çelişmezlik ilkesi hakkındaki düşüncelerini inceleyelim.

1.3. Antik Yunan Düşüncesinde Çelişkiler

Aristoteles'in çelişmezlik ilkesi ile ilgili görüşleri Batı felsefesine hükmetmeye başlamadan önceki dönemde çelişmezlik ilkesinin kesinliği sorunu tartışmalarına katkıda bulunacak pek çok düşünceye rastlamak mümkündür. Günümüzde devam eden söz konusu tartışmalara kaynak sağlayan bu görüşler tarihsel süreç içerisine olgunlaşmış ve Aristoteles'te kendisini ilke olarak göstermiştir. Sokrates, Platon ve nihayetinde Aristoteles'in araştırmalarına konu olan çelişmezlik ilkesi ile ilgili tartışmalar Antik Yunan coğrafyasında, Sokrates'in doğumundan yüz yıl kadar önce başlamıştır.

İlginçtir, Aristoteles her ne kadar çelişmezlik ilkesinin doğruluğundan şüphe edilemez olduğunu ileri sürse de,²⁸ Antik Yunan’da çelişmezlik ilkesi ile ilişkilendirilebilecek ilk düşünce -en azından görünüşte- bu ilkenin karşısında konumlanan Herakleitos’a aittir. Karşıtların birliğine dayanan ve sürekli devinim içinde olan bir evren anlayışına sahip olan Herakleitos’un bize ulaşan fragmanlarında sıklıkla çelişik ifadeler rastlanır.²⁹ Herakleitos’un çelişmezlik ilkesi karşısında yer aldığını bize yalnızca onun fragmanları ve öğrencilerinin aktardıkları göstermez. Aristoteles, *Metafizik* adlı yapıtında Herakleitos’a atfedilen çelişik ifadeleri kullanımını ve Herakleitos’un öğrencilerinin sahip olduğu çelişkilere yer veren evren anlayışını bizzat eleştirir. Dahası, çelişmezlik ilkesini tanımıyor olmaları nedeniyle Herakleitos’un öğrencilerinin söylediklerinin saçmalıktan başka bir şey olmadığını iddia eder.³⁰

Görüşleri hakkında birbirine zıt sayısız yorum bulunan Herakleitos’un çelişkilere yer veren -ya da öyle görünen- evren anlayışını ve öğretilerini ilk eleştiren ismin Aristoteles olmadığını belirtmek gerekir. Aristoteles, Herakleitos’u takip eden düşünürleri her ne kadar mümkün olan en sert şekilde eleştirmiş olsa da onun görüşlerine ilk karşı çıkan Parmenides olmuştur.³¹ Parmenides, Herakleitos’un devinimi “her şey” kılan görüşünü eleştirmiştir. Parmenides, devinimi ve dolayısıyla değişimi, salt teorik ve mantıksal çıkarımlara dayanan evren anlayışının dışında bırakmıştır.³² Getirmiş olduğu yeni evren anlayışı, öğrencisi Elealı Zenon tarafından benimsenmiştir. Harekete imkân tanımayan evren anlayışı ile karşıtların birliği görüşüne karşı çıkan Parmenides, Herakleitos’un evren anlayışının çelişkilere yer veriyor olması nedeniyle tutarsız olduğunun altını çizer. Antik Yunan’da çelişkilere karşı ilk görüş böylece filizlenmiştir.

²⁸ Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, 2. basım, İstanbul, Sosyal Yayınlar, 1996, 1005b15-18, s. 201.

²⁹ Arda Denk, **İlkçağda Doğa Felsefeleri**, İstanbul, Doruk Yayıncılık, 2003, s. 33.

³⁰ Aristoteles, **Metafizik**, 1005b24, s. 202.

³¹ Arda Denk, **İlkçağda Doğa Felsefeleri**, s. 31.

³² Macit Gökberk, **Felsefe Tarihi**, İstanbul, Remzi Kitabevi, 2008, s. 27.

Parmenides'in evren anlayışını, öğrencisi Elealı Zenon benimser ve ortaya koyduğu paradokslarla Herakleitos'un evren anlayışının geçersizliğini göstermeye çalışır. Zenon'un çalışmaları ile Herakleitos'un görüşleri Antik Yunan coğrafyasında sahip olduğu kısa süreli üne gölge düşürse de bu durum Herakleitos'un çelişkilere dayanan evren anlayışının tohumlarının filizlenmediği anlamına da gelmez. Herakleitos'un öğrencisi olan Kratylos, Herakleitos'un görüşlerinden etkilenen Protagoras ve Gorgias, Herakleitos'un görüşlerini, belki de aşırı bir yoruma tabi tutarak, daha ileriye taşırlar. Çelişkileri benimsemekle kalmayıp onları evren anlayışlarının merkezine yerleştirirler. Geliştirdikleri bu evren anlayışının tabii bir sonucu olarak doğru bilginin varlığından ve hatta doğru bilgi hakkında konuşmanın imkânından şüphe ederler.

Sofistlerin görüşlerine karşı çıkan Sokrates, bu görüşleri çürütmek için kendine has bir yöntem kullanır. **Elenchus** ya da 'çürütme yolu ile ispat'³³ olarak bilinen bu yöntem aslında bir tür saçmaya indirgemedir ve bu nedenle çelişmezlik ilkesini temel alır. Bu yöntem uyarınca Sokrates, rakibinin tezini kullanarak, rakibinin kabul edebileceği birtakım yeni önermeler üretir. Bu silsilenin neticesinde Sokrates'in rakibi, tartışmanın başında savunduğu görüşün çelişği olan bir düşünceyi dile getirmek durumunda kalır. Artık ortada bir çelişki vardır. Fakat hem Sokrates hem de tartıştığı rakipleri için ortada bulunan çelişki bir sorundur ve dolayısıyla bu sorunun bertaraf edilmesi gerekir. Sokrates, rakibinin görüşüne karşı sayısız temellendirme ve örneklendirmede bulunduğundan geline nokta rakibin kendi görüşünü savunma şansı kalmaz. Ve böylece tartışmanın galibi Sokrates olur.³⁴

Sokrates'in öğrencisi olan Platon, Aristoteles'in çelişmezlik ilkesinin ontolojik çerçevesinin temellerini hazırlayan isim olarak karşımıza çıkar. Platon, *Devlet* adlı yapıtında, çelişkilere karşı şu görüşü dile getirir: "*Şunu biliriz: Bir tek şeyin (aynı yerde) aynı zamanda ve aynı yönüyle birbirinin tersi iki şeyi yapması ya da bu iki şeye*

³³ Aristoteles, **Metafizik**, 1006a10-15, s. 203.

³⁴ Vlastos Gregory, "The Socratic Elenchus", **Oxford Studies in Ancient Philosophy**, Vol. LXXIX , No:1, Seventy-Ninth Annual Meeting of the American Philosophical Association, Eastern Division, November 1982, p. 712.

birden uğraması mümkün değildir".³⁵ Böylelikle Platon, Aristoteles'in çelişmezlik ilkesinin ontolojik çerçevesinin üzerinde yükseleceği sacayağını kurmuş olur: aynı zaman, aynı yön, aynı yer.

Çelişmezlik ilkesi ve ona ilişkin düşüncelerin Antik Yunan düşünce dünyasındaki gelişimi, Aristoteles'in bu ilkeyi **en kesin ilke** ilan etmesiyle tamamlanır. Bu ilke, Aristoteles sonrası dönemde bir dogma haline gelir ve bu özelliğini 20. yüzyıla değin korur. Çelişmezlik ilkesinin nasıl böyle bir etkiye sahip olduğunu anlayabilmek için, yukarıda görüşleri özet halinde sunulmuş olan, filozofların görüşlerini derinlemesine incelemek gerekir.

1.3.1. Herakleitos

Herakleitos, MÖ 535 yılında, dönemin Antik Yunan kolonilerinden biri olan Efes'te (**Ephesus**) doğar. Miletli filozofların doğa felsefesi geleneğini devam ettirmekle kalmayıp ahlak ve siyaset alanında da görüşler bildiren filozof genellikle örtük, kapalı ifade biçimleri kullanmayı tercih eder. Bunun yanı sıra bize ulaşan fragmanlarında karamsar bir hava hakimdir. İfade biçimi ve sahip olduğu bu karamsar hava nedeniyle birçok felsefe tarihçisi Herakleitos için 'karanlık' lakabını uygun görmüştür.³⁶ Öyle ki, Sokrates'in kendisi hakkındaki görüşlerine dair şöyle bir rivayet bulunur:

Anlatıldığına göre Euripides, Herakleitos'un yazısını (Sokrates'e) vererek "Ne dersin?" diye sormuş, öteki şöyle demiş: "Anladıklarım pek mükemmel; öyle sanırım ki anlamadıklarım da. Yalnız Deloslu bir dalgıç gerek".³⁷

³⁵ Platon, **Devlet**, çev. Sabahattin Eyüboğlu, M. Ali Cimcoz, 26. basım, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015, s.136.

³⁶ Arda Denkel, **İlkçağ'da Doğa Felsefeleri**, s. 29-30.

³⁷ Walter Kranz, **Antik Felsefe: Metinler ve Açıklamalar**, çev. Suad Y. Baydur, İstanbul, Sosyal Yayınları, 1984, s. 71.

Modern dönemde dahi birçok düşünür tarafından fikirlerine atıfta bulunulan ve saygıyla anılan Herakleitos'un³⁸ evren anlayışının temelinde durmaksızın devam eden değişim bulunur. Evren ve evrende bulunan her şey değişime tabidir:

Herakleitos, "Her şey geçer, hiçbir şey durmaz" deyip de, sonra nesneleri bir ırmağın akışıyla karşılaştırarak, "Bir ırmakta iki kez yunulmaz" diye eklemiyor mu? Değişmeden, olduğu gibi kalan hiçbir şey yoktur.³⁹

Öyleyse, Herakleitos'a göre değişmeden, olduğu gibi kalan hiçbir şey yoktur. Döneme hâkim olan "*Yoktan hiçbir şey var olamaz ve var olan hiçbir şey de bütünüyle yok olamaz*"⁴⁰ görüşü uyarınca, bu değişimin hâkim olduğu evrenin dahi, bir çıkış noktası -diğer bir deyişle **arkhesi**- bulunmalıdır. Dolayısıyla, Herakleitos'a göre, evrenin kendisinden oluştuğu **arkhe** ne su gibi somut, elle tutulur bir madde; ne de **apeiron** gibi ne olduğu tam olarak belli olmayan soyut bir şey olmalıdır. Bunun nedenini ise şöyle açıklamak mümkündür: Eğer evren bir maddeden meydana gelmiş olsaydı bu madde de sürekli olarak değişime tabi olacaktı. Bu durumda ise evrendeki her şeyin ondan geldiğini söylememiz mümkün olmayacaktı. Diğer taraftan, **apeiron** gibi soyut bir **arkhe** evrendeki şeylerin içinde bulunduğu değişimi açıklamakta yetersiz kalmaktadır. Değişimin hüküm sürdüğü evrende **arkhe** de dönüşebilen; dönüştükten sonra tekrar kendine dönebilen; yoğunlaşıp genleşebilen bir şey olmalıdır. Bu nedenle Herakleitos'un **arkhesi** ateştir. Ateşin yoğunlaşması ile nem, nemin yoğunlaşması ile su, suyun yoğunlaşması ile toprak oluşur. Böylece Herakleitos, evrende var olan her şeyin temelinde ateşin bulunduğunu temellendirmiş olur.⁴¹

Değişimin hâkim olduğu evrende tüm var olanların temelinde ateşin bulunduğu görüşü ile evren anlayışını temellendiren Herakleitos, değişimin nasıl gerçekleştiği sorununa yönelir. Söz gelimi, elmanın her ne kadar ateşin yoğunlaşma silsileleri sonucunda var olduğunu söyleyebiliyor olsak da olgunlaşmamış -yeşil- elmanın

³⁸ Walter Kranz, **Antik Felsefe: Metinler ve Açıklamalar**, s. 60.

³⁹ Platon, **Kratylos, Diyaloglar**, yay. haz. Mustafa Bayka, çev. Teoman Aktürel, İstanbul, Remzi Kitabevi, 2014, s. 216.

⁴⁰ Arda Denkeli, **İlkçağ'da Doğa Felsefeleri**, s. 32.

⁴¹ **A.e.**, s. 31.

kırmızıya nasıl dönüştüğünü açıklamak için yoğunlaşma kuramı yeterli olmamaktadır. Bu durumda olan şey maddenin bir özelliğinin değişmesidir. Peki bu kırmızı olma özelliği, yeşil elmaya nereden gelir? Ve elma kırmızılaştığında yeşil olma özelliği nereye gider? Hatırlanacak olursa Antik Yunan’da hiçbir şeyin yoktan var olamayacağı ve var olan hiçbir şeyin de tümüyle yok olamayacağı görüşü hakimdi. Bu nedenle, kırmızı olma özelliğinin elmaya dışarıdan ve herhangi bir kaynağa sahip olmaksızın geldiğini ve yeşil olma özelliğinin elmadan koparak yokluğa karıştığını söylemek Herakleitos için mümkün değildi. Dolayısıyla Herakleitos, değişimin hüküm sürdüğü evren anlayışında ise bu tür özellik değişimlerini temellendirebilmenin yolunu tüm özelliklerin bir arada var olduğu görüşünde bulur. Diğer bir deyişle, tüm nitelikler, karşıtlar da dahil olmak üzere nesnenin içinde bir arada bulunurlar:⁴²

Şeyler bir arada hem bütündür hem değildir hem uyumlu hem de uyumsuz olarak bir arada ve dağınıktır. Bütün her şeyden bir birlik ve birlikte de her şey oluşur.⁴³

Daire çemberi üzerinde başlangıç ve son ortaklaşa bir şeydir. Keçeci mengenesinin doğru ve eğri yolu bir ve aynıdır. İnen ve çıkan yol bir ve aynıdır. İyi ile kötü bir ve aynı şey. İmdi hekimler kesip dağlayıp üstelik karşılığını istiyorlar, hastalıkların yaptığı aynı işi gördüklerinden hiçbir ücret almağı hak etmedikleri halde.⁴⁴

Herakleitos’a göre evrendeki her şey karşıtların birliğinin bir sonucudur. Karşıtların savaşı, tek tek var olanları meydana getirirken; var olanlara içkin olarak bulunan karşıt özellikler kendilerini sırayla gösterirler. Evrene hâkim olan bu sonsuz değişim, Herakleitos’un deyişiyle savaş, tümüyle kuralsız değildir. Hiçbir şeyin kendisinden kaçamadığı değişim, değişime tabi olmayan bir yasaya uygun olarak gerçekleşir. Herakleitos bu yasaya **logos** adını verir.⁴⁵ İngilizcede ‘mantık’ anlamına gelen **logic** sözcüğüne kaynaklık eden **logos**, evrendeki değişimin ardında yer alan düzendir.⁴⁶

⁴² A.e. s. 33.

⁴³ Herakleitos’tan aktaran Arda Denkel, a.e.

⁴⁴ Walter Kranz, **Antik Felsefe: Metinler ve Açıklamaları**, s. 64.

⁴⁵ Macit Gökberk, **Felsefe Tarihi**, s. 24.

⁴⁶ A. Kadir Çüçen, **Mantık**, 10. basım, İstanbul, Sentez Yayıncılık, 2011, s. 15.

Bu bilgiler ışığında Herakleitos'un evren ve varlık anlayışının çelişkiler üzerine kurulu olduğunu söylemek mümkündür. Kendisinin sahip olduğu karşıtların birliği, tek bir nesnede karşıt özelliklerin bir arada bulunuyor oluşu gibi fikirler sembolik olarak ' $A \wedge \neg A$ ' şeklinde ifade edilebilir. Bu nedenle birçok düşünür, Herakleitos'un bu düşüncelerini temel alarak onun çelişkileri kabul ettiği yönünde çıkarımlarda bulunmuştur. Bu düşünürler arasında Parmenides, Protagoras ve Kratylos gibi Sokrates öncesi düşünürleri, modern dönemden Hegel'i ve çağdaşlarımızdan Graham Priest'i örnek göstermek mümkündür.

Çelişkilere kucak açan felsefesi ile Hegel "*Herakleitos'un hiçbir cümlesi yoktur ki logik'ime almış olmayayım*"⁴⁷ diyerek Herakleitos'un evren anlayışının çelişkilere yer verdiği yorumunda bulunmuş gibi görünmektedir. Herakleitos'un evren anlayışının çelişkilere dayandığını iddia eden Parmenides ise bu evren anlayışının mantıksal olarak geçerli olamayacağını savunur.⁴⁸ Bu kabul üzerine, söz konusu çelişkilere yer verilmeyen bir evren anlayışı geliştirir. Ünlü "*İnsan her şeyin ölçüsüdür*"⁴⁹ sözünün sahibi olan Protagoras ise Herakleitos'un evren anlayışını benimsemiştir. Protagoras, bu evren anlayışı gereğince hiçbir şeyin değişimden kaçamayacağını ve bu nedenle herkesin üzerinde uzlaşabileceği tek bir doğrunun bulunmadığını savunur. Dolayısıyla, insan belli bir nesne ile ilgili olarak yalnızca belli bir anın bilgisine sahiptir ve sahip olduğu bilgi yalnızca o an için doğrudur. Benzer şekilde, başka bir insan aynı nesne ile ilgili farklı bir bilgiye sahip olacaktır. Öyleyse bu durumda hem "A" hem de " $\neg A$ " doğru olmalıdır.⁵⁰ Dialektizm anlayışının fikir babalarından olan Graham Priest de Herakleitos'un "*Aynı nehirlerle iki kez giremeyiz; hem biziz hem de değiliz*" fragmanından hareketle Herakleitos'un çelişkileri doğru kabul ettiği görüşünü savunur.⁵¹

⁴⁷ Hegel'den aktaran Walter Kranz, **Antik Felsefe: Metinler ve Açıklamaları**, s. 60.

⁴⁸ Arda Denkel, **İlkçağ'da Doğa Felsefesi**, s. 31.

⁴⁹ Macit Gökberk, **Felsefe Tarihi**, s. 40.

⁵⁰ **A.e.**, s. 39.

⁵¹ Graham Priest, "Dialetheism", **Stanford Encyclopedia of Philosophy**, 28 Mart 2013, (Çevrimiçi), <https://plato.stanford.edu/entries/dialetheism/>, 27 Aralık 2016.

Herakleitos'un çelişkileri kabul ettiğine dair görüşler bin yıllardır dile getirilmiş ve günümüzde dahi savunuluyor olsa da bu görüşlere karşı çıkan çok sayıda düşünürün bulunduğunu söylemek gerekir. Aristoteles başta olmak üzere birçok düşünür Herakleitos'un çelişkileri kabul etmediğini ve hatta kendisinin böyle bir edimde bulunmasının mümkün dahi olmadığını savunur.

Aristoteles, *Metafizik* adlı eserinde çelişkileri kabul eden ve onların doğru olduklarını ileri sürenlere karşı cephe alıyor olmasına karşın hiçbir zaman Herakleitos'u doğrudan hedef almaz. Bunun nedeni ise Herakleitos'un çelişkileri kabul ettiğine dair herhangi bir ifade kullanmamış olmasıdır. Herakleitos'un, evren ve varlık anlayışını ortaya koyarken çelişkilere başvurmuş olması ve sıklıkla çelişik ifadeler kullanması Aristoteles'e göre önemsizdir. Aristoteles'in çelişmezlik ilkesinin psikolojik tanımı uyarınca bir kimse çelişik ifadeleri dile getirirse dahi bunların doğruluğuna gerçekten inanıyor olamaz. Aristoteles'in söz konusu görüşüne şu ifadesinden ulaşırız:

Gerçekten de bazılarının Herakleitos'un ileri sürdüğüne inandıkları gibi, bir aynı şeyin hem var olduğu hem de olmadığını düşünmek mümkün değildir (zira bir insanın söylediği her şeye inanması zorunlu değildir).⁵²

Aristoteles'in yukarıdaki ifadesinde özellikle iki nokta dikkat çekicidir. Daha önce de belirtildiği üzere, kendisi Herakleitos'u doğrudan hedef göstermemektedir. Bunun yerine eleştirisini, Herakleitos'un düşüncelerini benimseyen çevrelere yöneltmektedir ki ona göre bu çevreler Herakleitos'un sözlerini yanlış anlamış olmalıdırlar. Geçerli olan durum gerçekten bu mudur bilinmez fakat en azından Aristoteles'in, Herakleitos'un söylediği sözlerin ne anlama geldiğini bilmediğini düşündüğü ileri sürülebilir.⁵³

⁵² Aristoteles, **Metafizik**, 1005b25, s. 202.

⁵³ Bkz: Ahmet Arslan'ın ilgili sayfada vermiş olduğu 3 numaralı dipnot. Aristoteles, **Metafizik**, s. 202.

Herakleitos'un evren anlayışında çelişkilerin bulunmadığına dair diğer bir yorum da Arda Denkel'e aittir. Arda Denkel'e göre Herakleitos'taki nitelik değişiminin sorunlu olarak görülmesinin nedeni, Parmenides gibi düşünürlerin, nesnede bulunan karşıt özelliklerin aynı anda aktüel olarak bir arada bulunduğunu düşünmüş olmalarıdır. Oysa, tıpkı Aristoteles'in varlık anlayışındaki potansiyel – aktüel ayrımını kullanarak Herakleitos'un tarif ettiği değişimi açıklamak mümkündür. Buna göre, bir maddede karşıt özelliklerin bir arada bulunması mümkündür. Fakat bunlardan sadece bir tanesi kendini gösterirken diğeri bir eğilim ya da bir olasılık olarak maddede gizil olarak bulunur. Eğer Herakleitos'un değişimi, bu kavramlar kullanılarak açıklanacak olursa herhangi bir çelişkiden bahsetmek mümkün olmamaktadır.⁵⁴

Herakleitos'un, evren anlayışında çelişkilere yer vermediğini savunan diğer bir görüş onun **logos** anlayışını temel alır. Daha önce de bahsettiğimiz üzere Herakleitos'a göre evrendeki tüm oluş bir yasaya göre gerçekleşmekteydi. Herakleitos bu yasaya **logos** adını vermişti. Ona göre, tüm bu oluşun ardında, görünüşlerin altında bu yasa, yani **logos** bulunmaktaydı. Herakleitos'un çelişkilere yer vermediğini savunan söz konusu görüş, Herakleitos'un **logos** ile ilgili düşüncelerini aşağıdaki fragmanlardan hareketle yorumlar:

Görünmeyen uyum, görünenden daha iyi.⁵⁵

Nesnelerin gerçek doğası kendini saklamaya yatkındır.⁵⁶

Herakleitos'un çelişkilere yer vermediğini öne süren söz konusu görüşe göre Herakleitos için algımıza konu olan, diğer bir deyişle görünüşte bulunan, doğasından başka dünyanın doğrudan algılayamadığımız ayrı bir doğası bulunur. Bu gizil doğada, yukarıdaki alıntılarının ilkinden anlaşıldığı üzere, bir uyum söz konusudur. Uyumun

⁵⁴ Arda Denkel, **İlkçağ'da Doğa Felsefeleri**, s. 33.

⁵⁵ Herakleitos, **Fragmanlar**, çev. Cengiz Çakmak, Alfa Basım Yayım, İstanbul, 2014 s. 143.

⁵⁶ Herakleitos'tan aktaran Arda Denkel, **İlkçağ'da Doğa Felsefeleri**, s. 34.

olduğu yerde ise çatışkıdan, çatışkının olmadığı yerde ise çelişik durumlardan bahsetmek mümkün değildir.⁵⁷

Herakleitos'un çelişiklere yer vermediğini öne süren bu ikinci görüşün iddialarını savunmak pek mümkün görünmemektir. Bunun iki nedeni bulunduğunu söyleyebiliriz. Birincisi, fragmanlarda dile getirilenden daha fazlasına ulaşan bir çıkarım söz konusudur. Söz konusu görüşün referans gösterdiği ilk fragman, görünüş ve gerçek arasındaki bir ayırmadan bahsetmez. Bu fragman daha ziyade tek tek olaylara dikkat edildiğinde evreni kuşatan yasalılığın gözden kaçırılabilceğine işaret ediyor görünmektedir. Diğer bir deyişle Herakleitos, değişime tabi olmadığı düşünülen şeylerin var olmadığını söylemektedir. Bu türden şeylerin bulunuyor olduğunu sanmamızın sebebinin evrene hâkim olan yasalılık olduğunu dile getirmektedir. Bu yasalılığı ise gözden kaçırmak mümkündür. Bu durumu Macit Gökberk şöyle yorumlar:

Kalıcı şeyler varmış sanısına kapılmamız, değişimin kurlsız değil de, belli bir düzene, belli bir ölçü ve yasaya göre olması yüzündendir. Bu ölçüye, bu yasaya Herakleitos *Logos* diyor. Evrende hâkim olan yasadır, düzen ve akıldır (*Logos*)⁵⁸

Söz konusu görüşe karşı diğer bir itiraz da Herakleitos'un kendi sözleri üzerinden getirilebilir. Herakleitos, bize ulaşan başka bir fragmanında “*Görülebilen, duyulabilen ve öğrenilebilen şeyler: Bunlar benim özellikle değer verdiklerimdir*”⁵⁹ der. Bu ifadenin, yukarıda yer alan diğer fragman ile içinde bulunduğu çelişki açıkça kendisini göstermektedir. Pek tabi ki söz konusu çelişkinin ortada olmasıyla ilgili pek çok farklı iddiada bulunulabilir. Örneğin, Herakleitos'un fragmanlarını aktaran Hippolytus'un yanlış aktarımında bulunduğunu varsaymak mümkündür. Ne var ki, bu iki çelişik fragmana Hippolytus'un eserinde art arda yer verilmiş olması bu ihtimali oldukça zayıflatmaktadır. Diğer taraftan, ortada bulunan çelişkidten dolayı, söz konusu görüşü

⁵⁷ A.e.

⁵⁸ Macit Gökberk, *Felsefe Tarihi*, s. 24.

⁵⁹ Arda Denkel, *İlkçağ'da Doğa Felsefeleri*, s. 32.

savunanlar bu fragmanlardan yalnızca birini doğru olarak kabul ediyor olabilir. Fakat bu durum, çelişkiye yol açan diğer fragmanın doğruluğundan şüphe etmek için tek başına yeterli değildir.

Sorunlu olduğu düşünülen bu fragman çiftinin sebep olduğu problemin çözümüne dair farklı bakış açıları bulunur. Bunlardan belki de en kayda değer olanını Paul Robert Schuster dile getirmiştir. Ona göre, önümüzde birbiriyle çelişik böyle iki fragmanın bulunuyor olmasının sebebi Hippolytus'un, Herakleitos'tan alıntılara yer verdiği orijinal metnin yanlış okunmuş olmasıdır. Schuster, okuma hatasının giderilmesi halinde Herakleitos'un görünmeyene değil görüne değer verdiğinin anlaşılacağını savunur. Bu durumda da söz konusu iki fragmanın içinde bulundukları çelişki de ortadan kalkacaktır.⁶⁰

Özetleyecek olursak Herakleitos'un evren anlayışında çelişkilere yer vermediğini savunan biri **logos**'u temel alan, diğeri Herakleitos'ta aktüel, potansiyel ayrımının bulunduğunu öne süren bu iki görüşten yalnızca biri kuvvetli gibi görünmektedir. Herakleitos'un duyulur dünya ile bunun ardında bulunan ve değişime tabi olmayan başka bir dünyanın bulunduğunu ileri sürdüğü ve bu nedenle çelişkileri bir yanılgıdan ibaret gördüğüne dair iddiayı destekleyecek çok fazla delil bulunmaz. Herakleitos'un, tıpkı Aristoteles gibi, nitelikler arasında potansiyel ve aktüel ayrımına gittiğini savunan diğer görüşün iddiaları en azından belli bir tartışma yaratabilecek güçtedir. Herakleitos'un, bu iddianın aksini ortaya koyacak herhangi bir fragmanının bulunmaması, bu görüşün iddialarını görece güçlü kılmaktadır. Ne var ki nesnelerin sahip oldukları karşıt niteliklerin kendilerini aynı anda gösterdiklerine dair bir ifadenin bulunmuyor oluşu Herakleitos'un bu düşünceye sahip olmadığı anlamına da gelmez. Bu iddia her ne kadar güçlü olursa olsun, geçerliliği yalnızca Herakleitos tarafından denetlenebilecek bir iddiadır. Bu nedenle, gayet zihin açıcı bir yanı olan bu iddianın görüşlerini göz önüne almak faydalı, doğruluğuna dair kör bir inanç beslemek ise bir hata olacaktır.

⁶⁰ Geoffrey Stephen Kirk, **Heracitus: The Cosmic Fragments**, London, Syndics of the Cambridge University Press, 1975, p. 222.

Bahsi geçen iki temel iddia haricinde bir diğer olasılıktan bahsetmek de mümkündür. Hatırlanacak olursa çalışmamızda yer alan Çin Mantığı başlıklı alt bölümde bölümü Çinli filozofların öğretilerini çelişik ifadeler ve dizelerle aktarma yolunu seçtiklerinden bahsetmiştik. Herakleitos ile Çinli düşünürler arasındaki bu ortaklık şüphesiz ki ilgi çekicidir ve özel bir incelemeyi hak eder.

Bu karşılaştırmaya geçmeden evvel belirtmek gerekir ki Herakleitos'un evren anlayışında çelişkilerin konumu ile ilgili olarak öne sürülen karşıt yorumların varlığı Çinli düşünürlerin fikirleri için de geçerlidir. Bu düşünürlerin sahip oldukları öğretilerin çelişkiler karşısındaki konumu üzerinde de herhangi bir uzlaşmanın varlığından söz edilemez. Buna karşın, yukarıda "The Law of Non-contradiction and Chinese Philosophy" adlı çalışması üzerine eğildiğimiz Xinyan Jiang'ın görüşlerinden hareketle karşılaştırmada bulunmak faydalı olacaktır.

Çin Mantığı bölümünde Xinyan Jiang'ın incelediği üç önermeyi hatırlatalım:

- Her şey, diğer şeylerle aynıdır ve her şey diğer şeylerden ayrıdır.
- Gökyüzü, yeryüzü kadar alçakta; dağlar, bataklıklarla aynı seviyededir.
- Hayata gelen, ölüyordur.

Yukarıda aktardığımız üzere, Xinyan Jiang'a göre her biri çelişik önermelerle aktarılan öğretilerin hiçbirisi aslında çelişki barındırmıyordu. İlk önermenin dile getirdiği şey, var olan her şeyin –söz gelimi nesnelerin- paylaştığı bir ortak özelliğin ve onları birbirinden ayıran çeşitli özelliklerin bulunuyor olmasıydı. İkinci önerme ise bağıl terimlerle ve görelilikle ilgili durumlara gönderimde bulunuyordu. Söz gelimi, Ege Bölgesi'nin en yüksek noktalarından biri olan Kaz Dağı zirvesinin 1300, Niğde'ye bağlı ve geçimini tarımla sağlayan Darboğaz kasabasının 1750 rakıma sahip olması gibi. Kaz Dağı'nın en uç noktası denizden 1300 metre yükseklikteyken, daha yüksekte yer alan ve tarım yapılan Darboğaz kasabasında bataklığın bulunuyor olması gayet normaldi. Üçüncü önerme, her şeyin –yine belli bir görelilik dahilinde- çok kısa süre içinde büyük değişimlere maruz kaldığına işaret etmekteydi. Örneğin, binlerce yıldır

canlılığını sürdüren bir çınar ağacının yanında insanoğlunun sahip olduğu ömür epey kısadır. Diğer taraftan, burada belli bir neden – sonuç ilişkisinden de bahsetmek mümkündür. Tıpkı öğle vakti en tepeye ulaşan güneş nasıl ki hemen akabinde batmaya başlıyorsa canlılık da başladığı anda ölüme doğru yol almaktadır.

Xinyan Jiang, Çin düşünce okullarının çelişik ve şiirsel ifadelerle aktarmak istediklerinin aslında bu temalar olduğunu öne sürmüştü. Herakleitos’un şiirsel, anlam açısından kapalı ve çelişik ifadeleri Çinli düşünürlerin bahsini ettiğimiz öğretilerine oldukça benzemektedir. Herakleitos’un, Çinli düşünürlerle ait olan yukarıdaki birinci önermeyi andıran fragmanlar şöyle örneklendirilebilir:

Bağlanışlar; bütünler ve bütün olmayanlar, bir arada duran ve ayrı duran, birlikte söylenen ve ayrı söylenen. Her şeyden bir, bir’den her şey.⁶¹

Tanrı gece ve gündüz, yaz ve kış, savaş ve barış, tokluk ve açlıktır. [Bunun anlamı: Bütün, karşıt şeylerden oluşur.] Ancak o (tanrı), ateşin yaktığı bir tütsüden yayılan ve herkesin kendince ad verdiği koku gibi başkalaşır.⁶²

[İyi ile kötü bir ve aynı şeydir.] Hekimler keserek ve dağlayarak hastalarına acı veriyorlar. Bu yüzden talep ettikleri ücret haksızdır. Çünkü hekimlerin yaptığı iyilik, hastalıkların verdiği acılardan farklı değil.⁶³

Herakleitos’un bu fragmanları, Çinli düşünürlerden aktarılan birinci önermeye oldukça yakın görünmektedir. Bununla beraber, bu önermenin benzer yorumlarına da açıktır. Bu fragmanlardan hareketle, Herakleitos’un evren anlayışına **Yin** ve **Yang**’ı dahil edersek hemen hemen Çinli düşünürlerin evren anlayışına ulaşmış oluruz. Nasıl ki Çinliler için evrende var olan her şey **Yin** ve **Yang**’ın, iki karşıtın, belli oranda bir araya gelişlerinden ortaya çıkar; Herakleitos için de bu böyledir. Yukarıda yer verilen Herakleitos fragmanlarından ilkinden hareketle bu benzerliği kurmak mümkündür.

⁶¹ Herakleitos, **Fragmanlar**, s. 53.

⁶² **A.e.**, s.169

⁶³ **A.e.**, s. 151.

Benzer şekilde, nasıl ki Çin düşüncesinde **Yin** ve **Yang** tüm var olanlarda aynı anda bir arada bulunur, Herakleitos'ta nesnelerin sahip olduğu nitelikler için de bu böyledir. Karşıtlar, farklı zamanlarda değil, tek bir anda nesnede bir arada bulunurlar. Öyleyse Xinyan Jiang'ın Çinli düşünürlerin çelişik ifadeleri ile ilgili olarak öne sürdüğü düşünceleri Herakleitos'a da uygulayabiliriz. Herakleitos'ta da nesneler için bir olan, onları diğer nesnelerle 'bir' yapan bir şey vardır. Buna, o nesnelerin var olmasını ya da somut nesneler hakkında konuşacak olursak hacim, kütle vb. özelliklere sahip olmalarını örnek gösterebiliriz. Bununla beraber, bu nesnelerin öyle özellikleri vardır ki bu özellikler sayesinde biz onları diğerlerinden ayırt ederiz. Söz gelimi, toprağın, suya göre kuru olması.

Herakleitos'un, Çinli düşünürlerin yukarıda belirtilen önermelerden ikincisine oldukça benzeyen fragmanları da mevcuttur. Bunları da şöyle sıralayabiliriz:

Deniz hem saf hem de en kirli sudur. Balıklar için içilebilir ve can verici; insanlar için içilemez ve öldürücü.⁶⁴

İnen ve çıkan yol bir ve aynıdır.⁶⁵

Adama çocukça denir. Tanrıya göre, oğlanın adama göre olduğu gibi.⁶⁶

İnsanların en bilgisi Tanrı karşısında maymun.⁶⁷

Maymunların en güzeli insan soyuyla karşılaştırıldıkta çirkindir.⁶⁸

Alıntılanan fragmanlardan görüldüğü üzere Herakleitos'un bir tür görelilik düşüncesi içinde olduğu görülebilir. Yolun aşağıya iniyor ya da yukarıya çıkıyor oluşu tamamen yolcunun bulunduğu konuma bağlıdır. Söz gelimi, Galata'dan Karaköy yönüne yürümekte olan bir kimse için Bankalar Caddesi aşağıya inen bir yoldur; Karaköy'den Galata'ya gitmek isteyen bir kimse için ise tam tersi geçerli olacaktır.

⁶⁴ A.e. s. 157.

⁶⁵ A.e. s. 155.

⁶⁶ Walter Kranz, **Antik Felsefe: Metinler ve Açıklamaları** . s. 66.

⁶⁷ A.e.

⁶⁸ A.e.

Yukarıda alıntılanan diğer fragmanlarda Herakleitos'un sahip olduğu görelilik fikrini daha açık bir şekilde görmek mümkündür. Deniz suyu, tuzlu su canlıları için hayat kaynağı iken biz insanlar ve hatta tatlı su canlıları için ölümcüldür. Bilge bir insan ile her şeyi bilme özelliğine sahip Tanrı kıyaslandığında ne kadar gelişmiş olursa olsun bir primatın bir insan karşısındaki konumuna sahip olacaktır. Dolayısıyla, bu fragmanlardan hareketle Herakleitos'un görelilik konusunda da Çinli düşünürlerle benzer fikirlere sahip olduğunu söyleyebiliriz.

Herakleitos'un aşağıda yer alan fragmanı, Çinli düşünürlerden alıntılarladığımız üçüncü önerme ile benzerlik taşımaktadır:

Aynı şeydir yaşayan ve ölen, uyanık ve uyuyan, genç ve yaşlı. Çünkü sonrakiler öncekilerle, öncekiler sonrakilerle yer değiştirir.⁶⁹

Anımsanacak olursa Çinli düşünürlerin yukarıda alıntılarladığımız üçüncü önerme ile anlatmak istedikleri zamana dayalı bir tür neden-sonuç ilişkisiydi. Ölüm, canlılığın bir özelliği olduğundan bir canlının ölebilmesi için öncelikle hayata gelmesi gerekir. Bu bilgiler ışığında, söz konusu önermeden hayata gelme ile ölüm arasında bir gereklilik ilişkisi olduğunu söylememiz olanaklıdır. Herakleitos'un yukarıda alıntılarladığımız fragmanı ise Çinli düşünürlerin bahsini ettiğimiz önermesinin daha açık bir şekilde ifade edilmiş hali gibi görünmektedir. Herakleitos'un burada bahsettiği aynılık, içinde bir zamansallık ve neden-sonuç ilişkisi barındırır. Yaşayan organizma, yaşama sahip olduğu için ölecektir; genç olan, doğal olarak yaşlanacaktır.

Tüm bunlar göz önüne alınacak olursa karşımızda iki seçeneğin bulunduğunu görüyoruz. Bu seçeneklerden ilki, Herakleitos hakkındaki klasik yorumları benimsemektir. Klasik yorumlar benimsendiğinde onun çelişkileri doğru kabul ettiği ve çelişkilere yer veren bir evren anlayışı geliştirdiği yorumunda bulunulabilir. Bu görüş, Herakleitos'un birçok fragmanının biçimsel incelemesi ile desteklenebilecek bir görüştür. Diğer yandan dialektiklere göre Batı felsefesi tarihinde de bir dayanak noktası

⁶⁹ Herakleitos, **Fragmanlar**, s. 215.

sunuyor olması bakımından da önemlidir. Ne var ki Çin düşüncesi ile Herakleitos'un fragmanları arasında bulunan benzerlik, bu görüşü gözümüz kapalı bir şekilde kabul etmemize engel teşkil etmektedir. Dolayısıyla Herakleitos'un çelişkileri doğru kabul etmediği görüşünü kabul etmek ikinci bir seçenek olarak karşımıza çıkıyor. Yukarıda vermiş olduğumuz örnekler hatırlanacak olursa düşüncelerini her ne kadar çelişik ifadeler aracılığıyla aktarmış olsa da Herakleitos'un çelişkileri doğru kabul etmediğini söylemek de mümkündür. Yine de kullanılan dil, tercih edilen ifade biçimi, mecazlı anlatımlar Herakleitos'un tam olarak ne düşündüğünü ve çelişkiler karşısında nasıl konum aldığını net olarak görebilmemize engel olmaktadır.

Görüldüğü üzere Herakleitos'un çelişkilerle ilgili görüşlerini değerlendirebilmemiz için elimizde bulunan her iki seçenek de tek başına yeterli bir açıklama sağlayamamaktadır. Efesli filozofun çelişkileri doğru kabul edip etmediğine dair bir sorgulamanın sonunda dahi karşımızda birbiriyle çelişik iki sonuçla karşılaşırız. Dolayısıyla, Herakleitos'un çelişkilere olan bakışı ile ilgili net bir yorumda bulunmak isteyen bir kimsenin bir taraf seçmesi gerekir. Bu durumda ise dialektiklerin biraz daha şanslı olduğunu söyleyebiliriz. Zira onlar için karşımızda bulunan birbiriyle çelişik Herakleitos yorumları arasında seçim yapma zorunluluğu bulunmamaktadır.

Dialektiklerin görüşlerini çalışmamızın ilerleyen bölümlerinde inceleyeceğiz. Şimdi ise Herakleitos'un klasik yorumundan hareketle evren anlayışını geliştiren ve çelişkilere karşı açık bir şekilde konum alan Parmenides'in görüşlerini inceleyelim.

1.3.2. Parmenides

Herakleitos'un karşıtların birliğini temel alan evren anlayışına karşı çıkan Parmenides'in doğum yılı tam olarak bilinmemektedir. Bununla birlikte geliştirmiş olduğu evren anlayışının Herakleitos ile hemen hemen aynı zaman dilimi içinde etkili olduğu bilgimiz dahilindedir.⁷⁰

⁷⁰ Arda Denkel, *İlkçağ'da Doğa Felsefeleri*, s. 35.

Parmenides'in Herakleitos yorumu yukarıda altını çizdiğimiz klasik yorumlar arasında yer alır. Ona göre Herakleitos yalnızca çelişik ifadeler kullanmakla kalmamış, karşıtların birliği düşüncesi ile çelişkileri temel alan bir evren anlayışı geliştirmiştir. Bu evren anlayışına göre bir nesnede birbiri ile çelişik iki özellik aynı anda bulunur. Her şey bir akış içindedir, evrene değişim hakimdir. Çelişik özellikler, durmak bilmez döngü içinde sürekli olarak birbirlerine dönüşürler. Parmenides'e göre çelişkileri temel alan bu anlayış bir tür mantıksal olanaksızlıktır.⁷¹

Parmenides'in Herakleitos eleştirisi, Herakleitos'un karşıt özelliklerin aynı nesnede aktüel olarak bir arada bulundukları yorumuna dayanır. Daha önce de incelemiş olduğumuz üzere bu yorum, Parmenides ve Herakleitos'un yaşadığı çağın duyulur dünyada gözlenen değişimi açıklayabilmesi için gerekli görülmüştür. Eğer karşıtlar bir arada bulunmuyor olsaydı, nesnelerdeki değişimi açıklamak mümkün olmayacak; kaybedilen özelliğin nereye gittiği, kazanılan özelliğin nereden geldiği gibi sorular yanıtız kalacaktı. Ne var ki değişimi açıklamak için Herakleitos'un sunduğu -ya da ona atfedilen- bu çözüm Parmenides tarafından kabul görmez.

Parmenides şöyle der, “*Yalnız varolan vardır ve ancak bu düşünülebilir: varolmayan yoktur ve düşünülemez de*”⁷². Parmenides, var olmayana dair vermiş olduğu bu açıklama ile onu düşünce sınırlarının dahi ötesine iter. Öyle ki varolan ile varolmayanın bir arada bulunduğunu kabul etmek tanım gereği imkânsız hale gelir.

Şimdi, hatırlanacak olursa Antik Yunan düşüncesinin temelinde “Yoktan hiçbir şey var olmaz, var olan hiçbir şey bütünüyle yok olmaz” kabulü bulunmaktaydı. Bununla birlikte Antik Yunan düşünürleri değişimi, bir niteliğin yitirilmesi ve başka bir niteliğin kazanılması olarak görmekteydi. Nitelik ve nesne arasında bir ayrıma gidilmediği sürece bu kabuller arasında bir çelişki söz konusudur çünkü değişim söz konusu olduğunda bir niteliğin ansızın var olmaya başlaması ve kaybedilen niteliğin

⁷¹ A.e., s. 31.

⁷² Macit Gökberk, **Felsefe Tarihi**, s. 27.

var olmayı bırakması gerekir. Oysa Parmenides'e göre var olmayanın varlığa gelmesi bir yana, var olmayanı düşünmek bile mümkün değildir. Herakleitos'a atfedildiği üzere çelişkileri kabul etmeyeceksek bu çelişkiden kurtulabilmenin bir yolu var mıdır?

Çelişkilerden kurtulmak isteyen Parmenides, ussal yaklaşımı ile yeni bir evren anlayışı ortaya koyar. Çağın en önemli sorunu olan oluş ve değişim sorunu bu yeni evren anlayışının karşısında da kendisini göstermektedir. Herakleitos'un oluş ve değişimin açıklaması olarak ileri sürdüğü karşıtların birliği fikrinin reddi ve çelişkilerin kabul edilmemesi değişim sorununu tekrar gündeme getirir. Parmenides'in bu konudaki çözümü ise son derece radikaldir. Var olmayanı reddeden Parmenides, değişimi de reddeder. Ona göre değişim yalnızca bir yanılgıdan, sanıdan ibarettir. Değişimin gerçekten var olabilmesi için bir niteliğin var olmayı bırakması, diğer bir deyişle, varlığın kesintiye uğraması anlamına gelir. Şu hâlde söz konusu kesintinin bir varlık olup olmadığı sorusu ortaya çıkar. Eğer kesinti bir varlık değilse bir var olmayandır. Var olmayanı düşünemediğimiz, hatta ondan bahsedemediğimiz için kesintinin varlık olmadığından söz etmemiz bir çelişki yaratacaktır. Öyleyse kesinti dediğimiz şey dahi varlıkla doludur ve dolayısıyla varlık süreklidir.⁷³ Parmenides'in bu görüşünü aşağıdaki alıntıda daha açık bir şekilde görebiliriz:

(...) O, ne herhangi bir geçmiş zamanda vardı, ne de ileride var olacaktır; çünkü o yalnızca şimdi, bir anda, bütünüyle, bir ve sürekli (kesintisiz) olarak var. Onun için nasıl bir varlığa geliş söz konusu olabilir ki? Nasıl ve nereden kaynaklanmış olabilir? 'Yok olandan' demene ya da böyle düşünmene izin veremem, çünkü olmayanın olduğunu söylemek ya da düşünmek olanağı da yok. (...) Demek ki o, ya bütünüyle var olmalı ya da hiç var olmamalı. İnanç gücü, hiçbir şeyin var olan dışındaki var olmayandan gelmesine olanak tanımaz. Adalet, zincirini onun varlığa gelmesini ya da yok olmasını olanaklı kılacak biçimde açmaz; tersine sıkıştırır.⁷⁴

Özetle Parmenides, evren anlayışının temeline var olmayanın düşünülemeyeceğine ve hatta var olmayandan bahsedilemeyeceğine dair bir kabul yerleştirmiştir. Buradan hareketle, var olmayandan bahsetmenin çelişkiye neden

⁷³ Arda Denkel, **İlkçağ'da Doğa Felsefeleri**, s. 45.

⁷⁴ Parmenides'ten aktaran Arda Denkel, **a.e.**, s. 42.

olacağını söyleyerek bu ihtimali bir mantıksal olanaksızlık olarak belirlemiştir.⁷⁵ “Adaletin zinciri” olarak betimlediği mantıksal zorunluluk çerçevesinde, bahsini ettiğimiz ilk kabulünden hareketle, evren anlayışını şekillendirmiştir. Çelişkileri her ne koşulla olursa olsun reddeden Parmenides, duyulur dünyada karşıtların bulunduğunu kabul etmekle beraber bunların tamamen algının yanıltıcılığından kaynaklandığını öne sürmüştür. Ona göre, ussal kavrayış, iki karşıt söz konusu olduğunda bunlardan yalnızca bir tanesini onaylayacak ve çelişkiyi bertaraf edebilmek için diğerini yadsıyacaktır.⁷⁶

Görüldüğü üzere Parmenides, Herakleitos’un aksine, çelişkileri kabul edilemez olarak nitelendirmiştir. Aristoteles öncesi dönemde, çelişkilere karşı neredeyse Aristoteles kadar katı bir tutum sergileyen Parmenides’in bu tavrı çalışmamız için özel bir önem teşkil etmektedir.

Parmenides’in çelişmezlik karşıtı görüşleri, her ne kadar Aristoteles gibi bir dev tarafından savunulmuş olsa da kendisinden sonra gelen birçok Antik Yunan düşünürü, kendi düşünce sistemini Herakleitos’un görüşleri üzerine inşa etmeyi tercih etmiştir. Bahsi geçen düşünürler arasında çelişkiler ile ilgili fikir birliğinden bahsedilemese dahi bu düşünürlerin değişim ile ilgili fikirlerinin Herakleitos’a daha yakın olduğu görülebilir. Sofistler ve şüpheciler ise Parmenides’in yalnızca değişim ile ilgili fikirlerini değil çelişkiler ile ilgili fikirlerini de yadsıyarak tamamen Herakleitos çizgisinde kalmayı tercih etmişlerdir. Aslına bakılırsa bu durum, Antik Yunan dünyasının, Parmenides ve onun öncülüğünü yapmış olduğu Elea okuluna karşı genel tutumun bir özeti gibidir. Parmenides’in öğrencisi olan Elealı Zenon, hocasının görüşlerini hedef alan bu tutuma karşın Elea okulunun ortaya koyduğu fikirleri kanıtlamak istemiş ve bunun için saçmaya indirgeme yöntemini kullanmıştır. Bu nedenle, modern döneme değin çelişkileri açık bir şekilde kabul eden son düşünürlerden ünlü sofist Protagoras’ı ele almadan önce Elealı Zenon’un görüşlerini incelemek yerinde olacaktır.

⁷⁵ A.e., s. 31.

⁷⁶ A.e., s. 47.

1.3.3. Elealı Zenon

Parmenides'in en ünlü öğrencilerinden biri olan Elealı Zenon'un, Elea'da, MÖ 490 yılında doğduğu düşünülmektedir. Elea okulunda yetişen ve hocası Parmenides'in görüşlerini benimseyen Zenon, saçmaya indirgeme yoluyla kanıtlama yöntemini geliştirmiştir.⁷⁷

Saçmaya indirgeme yoluyla kanıtlama yöntemi, bir savın doğruluğunu ispatlamak yerine söz konusu savın değilinin, diğer bir deyişle çelişğinin, doğru kabul edilmesi durumunda birtakım çelişkilerin ortaya çıkabileceğini göstermeyi amaçlar.⁷⁸ Doğaldır ki bu yöntemi kullanacak olan kişinin çelişkilerin varlığını yadsıyor olması ve çelişik ifadelerin hiçbir durumda doğru olamayacağını düşünüyor olması gerekir. Dolayısıyla, tıpkı hocası Parmenides gibi, Zenon'un da çelişkilere karşı konum aldığını söyleyebiliriz.

Saçmaya indirgeme yoluyla kanıtlama yöntemini kullanan Zenon'un amacı, Parmenides'in tekçi ve değişimi inkâr eden görüşlerine karşı çıkan düşünürlerin savlarının geçersiz olduğunu göstermektir. Eğer Parmenides'e yöneltilen eleştirilerin ne gibi saçma sonuçlara yol açtığını ortaya koyabilirse söz konusu eleştirileri ve karşıt görüşleri çürütmekle kalmayacak aynı zamanda hocasının savunduğu görüşlerin ispatını da vermiş olacaktır. Bu bağlamda Zenon dört paradoks ortaya koyar.⁷⁹

Bu paradokslardan ilki, hareketin var olmadığını göstermeyi amaçlayan ikiye bölünme paradoksudur. Buna göre, bir noktadan başka bir noktaya giden bir cisim, gideceği mesafenin öncelikle yarısını kat etmelidir. Kat edilecek olan mesafenin tümüne 8x diyecek olursak bu cismin öncelikle alması gereken mesafe 4x olacaktır. Buna karşın, söz konusu mesafenin kat edilebilmesi için öncelikle onun yarısı olan 2x mesafenin kat edilmesi gerekir. 2x mesafenin kat edilebilmesi için de x mesafenin aşılması gerekmektedir. Herhangi bir mesafeden söz ettiğimizde, bu mesafenin sonsuz

⁷⁷ A.e., s. 52.

⁷⁸ A. Kadir Çüçen, **Mantık**, s. 34.

⁷⁹ Nazlı İnönü, **Mantık Tarihi: İlk Çağ**, İstanbul, Boyut Yayıncılık, 2017, s. 52.

sayıda noktadan oluştuğunu kabul etmek gerekir. Böylece cismin, başta verilen mesafeyi kat edebilmesi için yarısına kadar geçmesi gereken noktalar da sonsuz olduğundan buraya dahi hiçbir zaman varamayacağını görmüş oluruz. Öyleyse bu cismin yer değiştirdiğinden, diğer bir deyişle, hareket ettiğinden söz edilemez.⁸⁰

Yukarıdaki uslamlamayı temel alan bir diğer paradoks Akhilleus paradoksu olarak bilinir. Zenon bu paradoksta Akhilleus ve kaplumbağayı yarıştırmaktadır. Kaplumbağanın sahip olduğu handicap nedeniyle onun, yarışa, Akhilleus'tan önce başlamasına karar verilir. Zenon'a göre Akhilleus, yarışa önde başlayan kaplumbağayı asla ama asla geçemeyecektir.⁸¹ Akhilleus'un kaplumbağayı geçebilmesi için öncelikle ona yetişmesi yani aralarında bulunan sonsuz sayıdaki noktadan oluşan mesafeyi geçmesi gerekir. Fakat Zenon'un uslamlamasına göre bu mümkün değildir.⁸² İkiye bölünme paradoksunu göz ardı edip Akhilleus'un, kaplumbağa ile arasında bulunan mesafeyi kat edebildiğini düşündüğümüzde önümüze başka bir engel çıkar. Akhilleus, kaplumbağa ile arasında bulunan mesafeyi sonlu bir zaman diliminde koştuğunda kaplumbağa da belli bir mesafe kat etmiş olacaktır. Böylelikle aralarında yine sonsuz sayıda noktanın oluşturduğu bir mesafe söz konusu olacak, Akhilleus'un bu mesafeyi de aşması gerekecektir. Dolayısıyla, sonlu bir zaman dilimi içinde sonsuz sayıda noktayı geçmek mümkün olmadığından Akhilleus, kaplumbağayı geçemeyecektir.⁸³

Ok paradoksu, Zenon'un ortaya koyduğu bir diğer paradokstur. Ona göre, fırlatılan ok, onun hareket ettiğini sanıyor olsak da durmaktadır.⁸⁴ Yaydan çıkan okun hedefe varabilmesi için arada bulunan sonsuz sayıdaki noktada tek tek bulunması gerekir. Dolayısıyla bu ok, her bir an için bu noktalarda hareketsiz olarak bulunuyor olmalıdır. Herhangi bir zaman diliminde hareketsiz olarak bulunan bir nesnenin hareket ettiğini

⁸⁰ A.e.

⁸¹ A.e., s. 52.

⁸² Alfred Weber, **Felsefe Tarihi**, çev. H. Vehbi Eralp, 5. basım, İstanbul, Sosyal Yayınlar, 1998, s. 19.

⁸³ Nazlı İnönü, **Mantık Tarihi**, s. 53.

⁸⁴ A.e., s. 53.

söylememiz mümkün değildir. Öyleyse bu okun hareket ettiğini söylemek bir yanılgıdan ibarettir.⁸⁵

Zenon, hareket ve mekânın imkânının yanı sıra şeylerin çokluğu görüşüne karşı çıkmıştır. Ona göre, şeylerin bir değil, çok olması durumunda şeyler hem sonlu hem de sonsuz sayıda olurdu. Bu uslamlamayı daha açık hale getirelim. Zenon'a göre şeylerin birden çok olması durumunda şeyler belli bir sayıda olacaktır. Diğer bir deyişle, sonlu sayıda şey bulunacaktır. Çokluktan bahsedebilmemiz içinse birbirinden ayrı en az iki şeyin bulunuyor olması gerekir. Birbirinden ayrı iki şeyin bulunması, bu iki şeyi (bunlara sırasıyla x_1 ve x_2 diyelim) birbirinden ayıran üçüncü bir şeyin (x_3) bulunmasını gerektirir. Bahsi edilen x_1 ve x_2 'nin arasında bulunan x_3 ile x_1 nesnesini ayırabilmemiz ancak x_1 ile x_3 arasında x_4 bulunması ile mümkün olur. Böylelikle Zenon, çokluğun mümkün olabilmesi için sonsuz sayıda şeyin bulunması gerektiği sonucuna varır. Oysa ki uslamlamanın başında nesnelerin sonlu sayıda olması gerektiği kabulünden hareket edilmişti. Usamlamanın sonunda varılan sonuç ise nesnelerin sonsuz sayıda olmasını gerektirmektedir. Bu usamlamayla Zenon, nesnelerin çokluğunun imkânsız olduğunu ileri sürmüştür.⁸⁶

Özetle Zenon, bahsi geçen paradoksları bir araç olarak kullanmıştır. Hareketin, çokluğun ve değişimin varlığının kabul edilmesi halinde birtakım çelişkilerin ortaya çıkacağını göstermiştir. Böylelikle benimsemiş olduğu tekçi görüşü savunmuştur. Çokçu ve hareketi kabul eden görüşlerin çelişkilere yol açtığını göstererek bu görüşleri reddetmesi Zenon'un çelişkileri kabul etmediğini açık bir şekilde göstermektedir.

Herakleitos'un ardılları arasında çelişkileri reddeden Sokrates öncesi filozofların görüşlerini böylece ele almış olduk. Sokrates ve Platon'un çelişkiler ile ilgili fikirlerini incelemeye geçmeden önce Herakleitos'un çelişkileri kabul ettiği görüşünü radikal bir tavırla savunan Protagoras'ın felsefesinde çelişkilerin konumunu inceleyelim.

⁸⁵ Alfred Weber, **Felsefe Tarihi**, s. 20.

⁸⁶ John Palmer, "Zeno of Elea", **The Stanford Encyclopedia of Philosophy**, Edward N. Zalta (ed.), 5 Ocak 2017, (çevrimiçi), <https://plato.stanford.edu/entries/zeno-elea/>, 31 Mart 2018.

1.3.4. Protagoras

Aristoteles'in, *Metafizik* yapıtında sıklıkla eleştirdiği Protagoras'ın MÖ 482 yılında, Teos'ta doğduğu aktarılmaktadır. İlk sofist olarak nitelendirilen Protagoras, Antik Yunan'ın doğa felsefesinden kopuşunu temsil etmektedir. Herkes tarafından kabul edilebilecek, genel geçer bir doğrunun bulunmadığını savunan Protagoras için doğa felsefesinin tartışılacak bir yanı yoktur. Herakleitos'un çelişkileri ve değişimi temel aldığı savunmuş ve onun öğretilerini oldukça radikal bir şekilde yorumlamıştır. Ona göre, her şey akar, tüm evren sürekli değişim içindedir. Bu değişim içinde iki kişinin belli bir nesne hakkında ortak bir kanıya sahip olması mümkün değildir. Her bir zihin, tanımaya çalıştığı olguyu, o an, kendisine görüldüğü şekliyle bilebilir. Sürekli değişim içinde olan bu görünümde değişiklik gerçekleşeceğinden bir başka zihin için farklı bir görünüm söz konusu olacaktır. Bu durumda birbiriyle bağdaşmayan fikirler dile getirilecektir. Protagoras'a göre bu durum bir sorun teşkil etmemektedir.⁸⁷ Söz gelimi, belli bir x_1 nesnesi için t_1 anındaki görünüme ilişkin öne sürülen p_1 önermesi ile aynı x_1 nesnesinin t_2 anındaki görünümü ile ilgili olarak dile getirilen p_2 önermesi aynı ölçüde doğru olacaktır.

Protagoras'ın bu görüşü ünlü "insan her şeyin ölçüsüdür" sözüyle özetlenebilir. Bu sözü Platon'dan alıntı yaparak daha açık hale getirelim:

Muhakkak ki bilgi için hiç de kötü bir tanım vermedin; tersine, Protagoras'ın da verdiği tanım budur. Yalnız o aynı şeyi başka şekilde söylüyordu. O, her şeyin ölçüsü insandır, var olan şeylerin varlıklarının, var olmayan şeylerin yokluklarının ölçüsüdür, diyordu.⁸⁸

Platon, Protagoras'ın görüşlerini görelilik bağlamında incelemiştir. Protagoras'ın sözlerini temel alarak rüzgârın bazı insanları üşüttüğüne, bazılarını ise serinlettiğine dikkat çekmiştir. Bu durumda rüzgârın hem soğuk hem soğuk olmayan olmayacağını, Protagoras'ın da böyle bir yorumda bulunmayacağını belirtmiştir. Platon'a göre rüzgâr

⁸⁷ Macit Gökberk, **Felsefe Tarihi**, s. 39-40.

⁸⁸ Platon, *Theaitetos*, **Diyaloglar**, İstanbul, Remzi Kitabevi, 2010, s. 463.

hem soğuk hem soğuk olmayan olduğuna göre aradaki farkın kaynağı özne olmalıdır. Kimileri aynı rüzgârı soğuk, acı verici bulurken kimiye serinletici ve tatlı buluyor olabilir.⁸⁹ Platon'a göre Protagoras iki konuda yanılmaktadır. Birincisi, Protagoras bilgiyi duyumlarla sınırlandırmıştır. İkincisi, doğrunun ölçütünün insan olması nedeniyle kişi sayısı kadar doğrunun bulunduğunu savunmuştur. Protagoras'a göre bu doğruların, doğru olmak bakımından birbirinden farkı yoktur. Bu durumda Protagoras'ın öğretmenlik yapmasının da bir anlamı kalmamaktadır. Mademki duyumlar bizim, tek bilgi kaynağımız ve herkesin doğrusu bir diğerkine eşdeğer, öyleyse Protagoras'tan ders almamış bir kimsenin bilgisi ile Protagoras'ın bilgisi de eşdeğer olacaktır.⁹⁰ Benzer şekilde, herkesin düşüncesi doğruysa, fikirler üzerinde tartışmak da boş bir çabadan ibaret olacaktır. Platon bu durumu şöyle ifade eder:

(...) Protagoras'ın gerçeği gerçek oldukça ve bir latife olarak anlaşılmadıkça, herkes için doğru olan bu iki yönden doğru betimlemelerle incelenmesi ve çürütülmesi, uzun ve sonsuz bir gevezelik olur, öyle değil mi?⁹¹

Platon'un Protagoras yorumlarını incelediğimizde, Protagoras'ın çelişkileri aynı anda doğru kabul ettiği sonucuna doğrudan ulaşamaz. Protagoras'ın kişiyi doğru bilginin ölçütü kabul ettiği doğrudur. Ne var ki Protagoras'ın evren anlayışı göz önüne alındığında onun yalnızca bireylerin duyumları dolayısıyla **doxaları** hakkında konuştuğunu belirtmek gerekir. Öyleyse o, nesnelerin doğaları itibariyle çelişik olduklarını kabul etmiyor olabilir. Duyumlar yanıltıcıdır, bireylere göre farklılık gösterir ve dolayısıyla farklı duyumlara sahip bireyler tarafından farklı önermeler dile getirilebilir. Protagoras'a göre bu önermelerin hepsi doğru olacaktır. Tekrar belirtmek gerekirse, Protagoras'ın evren anlayışı gereği, bu önermelerin aynı anda doğru olacağını söylemek, bu bağlamda, mümkün görünmemektedir.

Aristoteles'in Protagoras yorumu ise tümüyle farklıdır. Ona göre Protagoras, bireyi doğrunun ölçüsü kabul etmekle tüm çelişkilerin doğru olduğu görüşünü de kabul etmektedir. Aşağıdaki pasajı inceleyelim:

⁸⁹ A.e., s. 464.

⁹⁰ A.e., s. 477.

⁹¹ A.e., s. 477.

Protagoras'ın öğretisi yukarda tartıştığımız görüşlere benzerdir. Çünkü bu filozof insanın her şeyin ölçüsü olduğunu ileri sürmekteydi. Bu, her insana görünen şeyin gerçeğin kendisi olduğunu söylemek demektir. Böyle olursa sonuç, aynı şeyin hem var olduğu hem olmadığı, aynı zamanda hem iyi hem de kötü olduğu bütün tasdiklerin aynı ölçüde doğru olduğu olacaktır. Çünkü çoğunlukla belli bir şey bazılarına güzel, bazılarına güzelliğin tersi görünür ve her insana görünen şey de şeylerin ölçüsüdür.⁹²

Görüldüğü üzere Aristoteles, Protagoras'ın ortaya koyduğu öğreti gereği tüm çelişkilerin doğru olması gerektiğini öne sürdüğünü düşünmektedir. Bu düşünce çizgisini takip eden Aristoteles, çelişmezlik ilkesi ile ilgili olarak verdiği birçok tanımda ve çürütme yoluyla ispatında doğrudan Protagorasçıları hedef almaktadır. Platon'un aksine Aristoteles'in, Protagorasçı düşüncede çelişkilerin kabul edildiğine dair en ufak bir şüphesi yok gibi görünmektedir. Böylece Aristoteles, çelişkileri kabul ettiğini öne sürdüğü Protagorasçıların tüm felsefi görüşlerini eleştirmiştir. Aristoteles'in çelişkiler ile ilgili görüşlerini tezimizin ikinci bölümünde etraflıca inceleyeceğiz. Ne var ki bu görüşlerin temelini Protagoras'a ve çelişkileri doğru kabul eden diğer filozoflara yöneltilen itirazlar oluşturduğundan, Aristoteles'in Protagoras yorumlamaları ve itirazlarını bu bölümde irdelemek faydalı olacaktır.

Aristoteles, genel olarak duyulardan hareket eden filozofların yanılğıya düştüğü görüşündedir. *“Onlar ancak duyusal nesneler, hatta onlar arasında da çok az sayıdaki varlıklar hakkında geçerli olan gözlemlerini evrenin tümüne teşmil etmektedirler”*⁹³ ifadesinden de görülmektedir ki yalnızca duyu verileri ile evren anlayışını oluşturan felsefeciler aslında pek sınırlı bir varlık sahası hakkında konuşmaktadır. Dolayısıyla, yalnızca dikkatlerini yöneltmiş oldukları bu kısıtlı sahada değişimin hızlı olması, onların, şeylerin arkasında değişim içinde olmayan doğayı yadsımasına yol açmıştır. Aşağıdaki alıntıyı irdeleyelim:

Onlara değişme içinde olmayan bir doğanın var olduğunu göstermemiz ve kendilerini bu gerçekliğin varlığına inandırmamız gerekmektedir. Buna şunu da

⁹² Aristoteles, **Metafizik**, 1062b11-19, s. 458.

⁹³ **A.e.**, s. 221.

ekleyelim ki şeylerin aynı zamanda hem var oldukları hem de olmadıklarını ileri sürenler, her şeyin hareketli olmaktan ziyade hareketsiz olduğunu kabul etmek zorundadırlar. Çünkü bu varsayımda her şey her şeye ait olduğuna göre, şeylerin kendisine dönüşebilecekleri bir şey yoktur.⁹⁴

Buna göre Aristoteles, Herakleitos ve takipçilerinin evren anlayışlarını ciddi bir eleştiriye tabi tutmaktadır. O, hareketi, değişimi temel alan, bununla beraber çelişkileri kabul eden felsefeciler için değişimin mümkün olmadığını ifade etmektedir. Şüphesiz ki Protagoras da, radikal bir Herakleitosçu olması bakımından, bu eleştiriden pay almaktadır. Protagoras’a göre de dünyada sürekli değişim hüküm sürmektedir ve duyumlar aracılığıyla bize ulaşan anlık duyumlar söz konusudur. Gördüğümüz her şey doğrudur. Aristoteles, bu görüşü de aşağıdaki ifadelerle eleştirir:

Aynı şekilde bazılarını görüntülerin doğru olduğu inancına götüren şey de duyusal dünyayı göz önüne almaları olmuştur. Çünkü onlar doğrunun ölçütünün, bir görüşü savunan insanların sayısının azlığı veya çokluğu olmaması gerektiğini düşünmektedirler.⁹⁵

Doğru ile ilgili olarak, görünen her şeyin doğru olmadığını savunmak zorundayız; çünkü önce duyumun hiç olmazsa kendi özel konusu ile ilgili olarak bizi aldatmadığını kabul etsek bile, imge ile duyumun aynı şey olduğu söylenemez.⁹⁶

Aristoteles, yukarıdaki alıntıda yer verilen ayrım ile Protagoras’ın her şeyin doğru olduğuna ilişkin görüşünü geçersiz kılmıştır. Aristoteles’e göre, duyumların yanı sıra imgeler⁹⁷ de bulunmaktadır. Söz gelimi, nesneler uzaktan görüldükleri gibi değildir. Yakından nasıl görünüyorsa öyledir. Benzer şekilde, bir nesne ile ilgili olarak algı ya da gerçeklik yorumlaması ile ilgili sorunlar yaşayan kimselerin imgeleri doğru olmayacaktır. Diğer taraftan, Aristoteles’e göre, rüyalar da bu başlık altına alınabilir. Aristoteles bunu, şu şekilde ifade eder: “*Libya’da olduğu halde gece rüyasında*

⁹⁴ A.e. s. 221.

⁹⁵ A.e. s. 217.

⁹⁶ A.e. s. 221.

⁹⁷ Tezimizde *Metafizik* eserinin çevirisine yer verdiğimiz Prof. Dr. Ahmet Arslan, “imge” terimini *phantasia* kavramına karşılık kullanmıştır.

*Atina’da olduğunu gördüğü için sabahleyin kalkıp Odeon’a doğru yola koyulacak hiç kimse yoktur.”*⁹⁸ Oysa ki duyumlarla ilgili olarak yanılmak mümkün değildir. Yine Aristoteles’ten aktaracak olursak:

Aynı zamanda aynı nesneyi konu olarak alan bu duyulardan hiçbiri bize bu nesnenin hem ‘şöyle olduğu’, hem de ‘öyle olmadığını’ söylemez. Hatta bir duyuyu farklı zamanlarda bile, hiç olmazsa nitelikle ilgili olarak, kendi kendisiyle çelişmez.⁹⁹

Aristoteles’ten yaptığımız alıntılarda görüldüğü üzere o, Protagoras’ın aksine, duyumların yanılmaz olduğunu, bizi yanılsaya düşürenlerin ise imgeler olduğunu vurgulamıştır. Bu ayrım ile Protagoras’ın iddia ettiği üzere çelişik dahi olsa tüm duyumların doğru olduğu sonucu geçersiz kılınmıştır.¹⁰⁰

Böylece Aristoteles, Protagoras’ın temel fikirlerini çürütmüş görünmektedir. Öyle ki çelişkileri kabul ediyorsa sürekli değişme tabi olan evren anlayışı tutarlılığını kaybetmekte, her bireyin her duyumunun doğru olduğunu düşünüyorsa imgeleri ve yanlış duyumları göz ardı ederek yanılığa düşmektedir.

Aristoteles’in Protagoras’a dair bir diğer eleştirisi de Protagoras’ın bir bakıma herkesin söylediğinin doğru olduğu iddiasına yöneliktir. Yukarıda Aristoteles’in, Protagoras’ın doğru olarak nitelendirdiği duyumlara dair eleştirilerine yer vermiştik. Bunlar göz önüne alınacak olursa, Aristoteles’e göre, herkesin söylediği doğru olamaz. Bu yorum bir yana, her iddianın yanılığın payı eşit olamaz. Söz gelimi, “(...) dördün beş olduğuna inanan kişi de dördün bin olduğuna inanan kişiyle aynı ölçüde yanılığın içinde değildir”.¹⁰¹ Oysa ki Protagoras bunu reddeder. Aristoteles, Protagoras eleştirisini şöyle ifade eder:

⁹⁸ A.e., 1010b10, s. 222.

⁹⁹ A.e., 1010b15-20, s. 222.

¹⁰⁰ Bu noktada Protagoras’ta çelişik duyumların aynı anda, aynı bakımdan doğru olduğu görüşünün Aristoteles’in yorumu olduğunu hatırlatmalıyız.

¹⁰¹ A.e., 1010b34, s. 215.

Protagoras'ın öğretisi de bu aynı görüşten kaynaklanmaktadır ve her iki öğreti de aynı şekilde doğru veya aynı şekilde yanlış olmak zorundadır. Çünkü bir yandan, eğer bütün görüşler ve izlenimler doğru ise, bütün yanlışların aynı zamanda hem doğru hem de yanlış olması gerekir. Zira çok sayıda insan birbirine karşı görüşlere sahiptir ve bu insanlardan her biri kendi görüşlerini paylaşmayan insanların yanlış içinde olduklarına inanır.¹⁰²

Böylelikle Aristoteles, Protagoras'ın görüşlerinin çelişkilere yol açtığını göstermiş olur. Ne var ki Protagoras'ın bu çelişkileri kabul edip etmediğine dair elimizde kesin bilgi bulunmamaktadır. Aristoteles'in Protagoras ile ilgili olarak dile getirdiklerini göz önüne alacak olursak Protagoras'ın çelişkileri kabul edilebilir bulunduğunu doğrudan söylemek mümkün değildir. Aristoteles'in yorumlarına bakacak olursak Protagoras'ın öğretilerinin yanlış zemin üzerine kurulmuş olması, yalnızca duyu verilerini kabul etmesi ve doğrunun ölçütü olarak insanı belirlemesi tüm bu çelişkilere yol açmıştır. Diğer bir deyişle, Protagoras çelişkileri benimsememiştir; fakat onun felsefi anlayışını yanlış temeller üzerine inşa etmesi sonucu öğretilerinde çelişkiler ortaya çıkmıştır. Aşağıdaki alıntıda bu temayı daha açık bir şekilde görebilmek mümkündür:

Eğer aynı özne ile ilgili bütün çelişikler aynı zamanda doğru olurlarsa, bütün varlıkların tek bir şey olacakları açıktır. Çünkü Protagoras'ın akıl yürütmesini benimseyen kişilerin kabul etmek zorunda oldukları gibi, her özne ile ilgili olarak herhangi bir yüklemi tasdik veya inkâr etmenin aynı ölçüde mümkün olması durumunda bir gemi, sur ve insan aynı şey olacaktır. Çünkü insanın gemi olmadığına inanan varsa, insan hiç şüphesiz bir gemi değildir. Dolayısıyla bunun çelişi de doğru olduğuna göre o aynı zamanda bir gemidir.¹⁰³

Aktarılan metne dikkat edilecek olursa çelişkilere yol açan şey Protagoras'ın çelişkileri kabul etmesinden ziyade onun uslamlamasıdır. Ne var ki Aristoteles'in, Protagoras ile ilgili olarak vardığı sonuçlar da pek isabetli görünmemektedir. Protagoras'ın temel öğretisi olan “insan her şeyin ölçüsüdür” önermesi Protagoras'ın herhangi başka bir öğretisinin olmadığı anlamına gelmemektedir. Bu durum göz önüne alındığında, Sao Paolo Üniversitesi'nden Evan Keeling'e göre, Aristoteles'in eleştirileri ancak Diogenes Laertius'un Protagoras ile ilgili olarak aktardığı bilginin

¹⁰² A.e., 1009a6-14, s. 215- 216.

¹⁰³ A.e., 1007b19-25, s. 210.

doğru olması halinde yerinde olacaktır. Keeling'in aktardığına göre Diogenes Laertius, Protagoras'ın her şey ile ilgili olarak birbirine zıt iki *logosun* bulunduğunu söyleyen ilk kişi olduğunu dile getirmiştir.¹⁰⁴ Laertius'un, Protagoras ile ilgili olarak aktarmış olduğu bu bilgi doğruysa tüm şeyler için birbirinin tersi iki önermenin de aynı anda doğru olması durumu söz konusu olacaktır. Dolayısıyla, ancak Laertius'un aktarımının doğru olması halinde Protagoras'ın tüm çelişkileri doğru kabul ettiğini söyleyebiliriz.

Protagoras'ın çelişkilerle ilgili görüşlerini böylece incelemiş olduk. Protagoras'ın çelişkilerle ilgili olarak doğrudan bir yorumuna sahip olmadığımızı yinelemek faydalı olacaktır. Ne var ki Aristoteles'in Protagoras yorumuyla birlikte Laertius'un aktarımı Protagoras'ın tüm çelişkileri kabul ettiğine dair sağlam deliller olarak elimizde bulunmaktadır. Bu deliller ışığında Protagoras'ın, Antik Yunan düşüncesinde çelişkileri doğrudan kabul eden ilk düşünür olduğunu söylemek mümkündür.

Gerçekleştirmiş olduğumuz incelemede, Aristoteles öncesi dönemde Antik Yunan düşüncesinin çelişkilerle ilgili görüşlerde birlik sağlayamadığını görmekteyiz. Aristoteles'in çelişmezlik ilkesini en kesin ilke olarak belirlediği düşünce ortamında çelişkilerle ilgili olarak daha kararlı bir tavrın bulunduğunu söylemek gerekir. Bu nedenle takip eden bölümlerde Aristoteles'in içinde yetişmiş olduğu geleneği inceleyecek, Sokrates ve Platon'un çelişkilerle ilgili görüşlerine değineceğiz.

1.3.5. Sokrates

Antik Yunan düşüncesinin mihenk taşı olan Sokrates MÖ 469-399 yılları arasında Atina'da yaşamıştır. Sokrates'in kaleme aldığı herhangi bir metin bulunmamaktadır.¹⁰⁵ Bu nedenle Sokrates'in felsefesi ve yöntemiyle ilgili bilgilere iki öğrencisinin, Platon ve Ksenophon'un, yapıtlarından ulaşabilmekteyiz.¹⁰⁶ Birbiriyle pek bağdaşmayan iki farklı Sokrates portresi çizen bu iki düşünürün görüşlerine ek

¹⁰⁴ Evan Keeling, "Aristotle, Protagoras, and Contradiction: Metaphysics Γ 4-6", **Journal o Ancient Philosophy**, vol. VII, No:2, Brazil, p. 98.

¹⁰⁵ Nazlı İnönü, **Mantık Tarihi**, s. 55.

¹⁰⁶ Macit Gökberk, **Felsefe Tarihi**, s. 44.

olarak Aristoteles'in de Sokrates'le ilgili aktarımları bulunmaktadır. Sokrates'in metodu ve görüşleriyle ilgili görece objektif bilgiyi de Aristoteles'in bu aktarımlarından elde etmekteyiz.¹⁰⁷

Aristoteles'e göre Sokrates, tasım yapabilmek için özü aramaktaydı. O, bu arayışında tanımları ve tümevarımsal konuşmaları araç olarak kullanmaktaydı. Dolayısıyla Aristoteles, Sokrates'in tümevarımsal konuşmaların ve tanımın mucidi olduğunu öne sürmüştür.¹⁰⁸ Ahmet Arslan, Aristoteles'in bu tespitinin yerinde olduğu görüşündedir. Arslan'ın yorumuna göre, “(...) tümevarımsal konuşmaların önemini ilk defa kabul eden ve onu özün bilgisine ulaşmak ve tümel tanımların peşine düşmek üzere sistemli olarak kullanan ilk kişi Sokrates'tir.”¹⁰⁹

Sokrates, rakipleri ile girdiği tartışmaların hemen hepsinde tek bir yöntem izler. Öncelikle kendisinin hiçbir şey bilmediğini iddia eder. Rakibi ise üzerinde konuştukları konuyla ilgili iddialarda bulunur. Sokrates, rakibinin öne sürdüğü iddiaları ele alır, tanımlar üzerinden rakibine sorular sorarak onu çıkarım yapmaya zorlar.¹¹⁰ Çıkarımlar sonucunda Sokrates'in rakibi, tartışmanın başında doğru olduğunu iddia ettiği fikrin karşıtı ile karşılaşır.¹¹¹ Böylelikle ortada bir çelişki söz konusu olur. Sokrates ise çelişkileri kabul etmez. Bu nedenle rakibi bir seçim yapmak durumunda kalır. Sokrates'in tartışma boyunca yön verdiği çıkarımlar neticesinde Sokrates'in rakibi kendi tezinden vazgeçmek durumunda kalır. Sokrates'in izlemiş olduğu bu yöntem ‘Sokratçı çürütme’¹¹² ya da ‘çürütme yoluyla ispat’¹¹³ adı verilir.

Sokrates'in izlemiş olduğu bu yöntem, çelişkileri hedef alması yönünden çalışmamız açısından önem arz etmektedir, zira Aristoteles de bu yöntemi benimsemiştir. *Metafizik*'te çelişmezlik ilkesinin ispatlarını bu yöntemi kullanarak vermiştir. Bu bakımdan, Sokrates sonrası Antik Yunan düşüncesinin ve onun mirasçısı

¹⁰⁷ Alfred Weber, **Felsefe Tarihi**, s. 42.

¹⁰⁸ Aristoteles, **Metafizik**, 1078b19-1078b29, s. 540- 541.

¹⁰⁹ Ahmet Arslan'ın ilgili sayfada vermiş olduğu 3 numaralı dipnot, **A.e.**, s. 541.

¹¹⁰ Macit Gökberk, **Felsefe Tarihi**, s. 45.

¹¹¹ Nazlı İnönü, **Mantık Tarihi**, s. 55.

¹¹² **A.e.**, s. 55.

¹¹³ Yun. **elengtikos**.

olan batı felsefe sistemlerinin çelişki karşıtı görüşlerinin ilk sağlam dayanağının Sokrates olduğunu söyleyebiliriz. Elbette Sokrates, çelişkilerin kabul edilemez olduğunu belirten bir ilke belirlememiştir. Ne var ki kendisinden önceki filozoflardan farklı olarak, neyin doğru neyin yanlış olduğunu bulabilmek için çelişkilerden faydalanması nedeniyle Sokrates'in çelişmezlik ilkesinin temellerini atmış olduğunu söyleyebiliriz.

Sokrates'in izlemiş olduğu çürütme yoluyla ispat yönteminin kendi içinde kusurları olduğu açıktır. Aristoteles'in de çelişmezlik ilkesinin en kesin ilke olarak belirleniminde bu yöntemi kullanmış olması sebebiyle söz konusu kusurlar burada da kendisini göstermektedir. Çürütme yoluyla ispatın eksiklerini ve Aristoteles'in yanılgılarını çalışmamızın son bölümünde detaylı olarak inceleyeceğiz. Şimdi ise Aristoteles öncesinde ele alacağımız son filozof olan Platon'un çelişkiler ile ilgili görüşlerini inceleyelim.

1.3.6. Platon

Aristoteles'in hocası olan Platon, felsefe tarihi açısından önemli bir isimdir. Platon birçok felsefi problemi felsefenin henüz serpilme döneminde olduğu bir çağda ortaya koymuş olmasından dolayı önemli bir isimdir. Öyle ki Whitehead'e göre, "*Batı felsefesi tarihine dair en isabetli nitelendirme, onun, Platon'un görüşlerine düşülmüş dipnotlardan oluştuğunu söylemek olacaktır.*"¹¹⁴

Platon'un, hakkında ilk sözü söylediği felsefi tartışmaların bir kısmı da mantık felsefesi alanı içinde yer almaktadır. Hangi şeylerle ilgili olarak doğru ya da yanlış yorumlarında bulunabileceğimize dair sorularla, geçerli çıkarımları mümkün kılan bağlantıların ve tanımların doğalarının ne olduklarına dair sorular ilk olarak Platon tarafından gündeme getirilmiştir.¹¹⁵ Dahası Platon, yaygın kanının aksine, çelişmezlik

¹¹⁴ Alfred North Whitehead, **Process and Reality: An Essay in Cosmology**, ed. by David Ray Griffin, Donald W. Sherburne, New York, The Free Press, 1978, p. 39.

¹¹⁵ William Kneale, Martha Kneale, **The Development of Logic**, Oxford, Oxford University Press, 1971, p. 17.

ilkesinin tanımını veren ilk filozoftur. Çelişmezlik ilkesi ile ilgili ilk adımı Platon atmış olduğundan Julius Moravcsik, Aristoteles ile ilgili olarak “Ona, *çelişmezlik ilkesini öne süren ilk mantıkçı payesini vermeyiz. Onu ancak tümdengelim ve ispat kurallarını kendine özgü yollarla biçimlendirmiş ilk mantıkçı olarak nitelendirebiliriz.*” yorumunda bulunmuştur.¹¹⁶

Platon, çelişmezlik ilkesinin tarihteki ilk tanımını *Devlet* diyalogunda vermiştir. Platon’un yapmış olduğu çelişmezlik ilkesi tanımı şöyledir:

Şunu biliriz: Bir tek şeyin aynı zamanda ve aynı yönüyle birbirinin tersi iki şeyi yapması, ya da bu iki şeye birden uğraması mümkün değildir. Bu da şu demektir: Bir yerde ters iki şey görürsek, bunlar bir tek ilkedен değil, değişik ilkelerden gelir.¹¹⁷

Böylece Platon, çelişkinin ne olduğuna dair bir çerçeve çizmiştir. Herhangi bir çelişkiden söz edebilmemiz için üç kritere dikkat etmeliyiz. Bunların ilki, birbirinin tersi iki şeyin bulunuyor olması gerekir. İkincisi, bu iki şeyin aynı yönüyle ya da aynı bakımdan birbirlerine ters olmaları gerekir. Üçüncüsü, bu iki şeyin birbirine aynı bakımdan, aynı zamanda ters olması gerekir. Söz gelimi, siyah ve siyah olmayan yüklemelerini ele alalım. Bu iki yüklem, birbirinin tersidir. Fakat bir araya getirilmedikleri sürece bunlar çelişik değildir. Örnek verecek olursak, İskandinav tanrılarından biri olan Odin’in kargası Hugin’in bir gün siyah, başka bir gün siyah olmayan olması herhangi bir çelişki ifade etmeyecektir. Bununla birlikte, eğer karganın tüylerinin siyah olmasından bahsediyorsak Hugin’in ayağının ya da gözünün siyah olmaması da çelişki ifade etmeyecektir. Ne zaman ki Hugin’in tüylerinin, aynı anda hem siyah ve siyah olmayan olduğunu dile getiririz, işte o zaman bir çelişki ifade etmiş oluruz.

¹¹⁶ Julius Moravcsik’ten aktaran John Woods, Andrew Irvine, “Aristotle’s Early Logic”, in **The History of Logic Volume 1: Greek, Indian and Arabic Logic**, Ed. Dov Gabay, John Woods, Amsterdam, Elsevier, p. 27.

¹¹⁷ Platon, **Devlet**, çev. Sabahattin Eyüboğlu, M. Ali Cimcoz, İstanbul, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2010, s. 136.

Platon'un çizmiş olduğu bu çerçeve sayesinde çelişkileri tespit etmek ve çelişkiye düşmeksizin fikir inşa etmek mümkün hale gelmiştir. Böylelikle, Sokrates öncesi filozofların (özellikle Herakleitos ve Protagoras) çelişkilerle ilgili olarak içinde bulundukları belirsizlik, Platon ve ardıllarında kendisini göstermemiştir.

Platon'un çelişkilerle ilgili görüşü olumsuzdur. *Euthydemos* diyalogunda yer alan “*Bir şeyin hem var olması hem de yok olması olanaksız (...)*” ve “*aynı anda hem bilgili ve hem cahil olmak olanaksızdır*” ifadelerinden Platon'un çelişkileri doğru kabul etmediğini ve onları ontolojik imkânsızlıklar olarak gördüğü anlaşılmaktadır.¹¹⁸

Platon, her ne kadar çelişmezlik ilkesinin tarihteki ilk tanımını vermiş olsa da bunu mantıksal ve ontolojik bir ilke olarak ortaya koymayı amaçlamadığını söylemek gerekir. Şüphesiz ki Platon çelişkilerin hangi durumlarda ortaya çıktığını görmüş, kendisinden önceki filozofların evren anlayışlarının çelişkilerle ilgili tutumlarının net olarak ortaya konmamış olmasından kaynaklanan sorunlarının farkına varmıştır. Çelişmezlik ilkesi olarak nitelendirebileceğimiz tanımı yapmasının nedeni de birtakım değişmez ilkelere dayanan mantık ve ontoloji inşa etmek değil, bahsettiğimiz sorunlardan kaçınmaktır. Platon'un, mantıkla ilgili olarak yukarıda belirttiğimiz diğer görüşlerini de sistematik olmayan bir biçimde ve yalnızca ihtiyaç duyduğu yerlerde dile getirmiş olması bizi bu yorumda bulunmaya sevk etmektedir.¹¹⁹

Aristoteles öncesi dönemde yer alan Antik Yunan filozoflarının ve doğulu düşünce okullarının çelişkiler ile ilgili görüşlerini böylece incelemiş olduk. İncelememizde Hint mantığında çelişkilerin doğru olabilen, kabul edilebilir durum ve önermeler olduğunu gördük. Buna karşın Çinli düşünürlerin, çelişik ifadeleri anlatımı güçlü kıldıkları ve belli başlı görüşleri özet halinde sunabildikleri için kullandıklarını, fakat ne çelişkileri doğru bulduklarını ne de onları kabul ettiklerini ifade ettik. Antik Yunan'a geldiğimizde ise Herakleitos'un çelişkilerle ilgili görüşüne dair doğruluğundan emin olabileceğimiz şeyler söylememizin güç olduğunu belirttik.

¹¹⁸ Platon'un ilgili eserinden aktaran Nazlı İnönü, **Mantık Tarihi**, s. 57.

¹¹⁹ A.e., s. 57.

Protagoras haricinde incelediğimiz önemli filozofların hemen hepsinin çelişkileri kabul etmediklerinden, çelişkilerin doğru olmadığını düşündüklerinden bahsettik. Platon'un kendine has öngörüsü ile çelişmezlik ilkesinin müjdeleyicisi olduğu; fakat bunu, Aristoteles'in aksine, pratik kaygılarla ve sistemli olmaktan uzaktan bir şekilde gerçekleştirdiği yorumunda bulunduk. Bununla birlikte Platon'un, söz konusu tanımıyla, doğrudan olmasa bile dolaylı olarak çelişmezlik ilkesinin ve Aristoteles'in felsefi sisteminin oluşmasına katkıda bulunduğu yorumunu yapmamız mümkündür. Aristoteles'in çelişmezlik ilkesi tanımını ele aldığımızda, hocasının tanımına ne denli sadık kaldığını göreceğiz. Öyleyse çalışmamızın ana başlığını oluşturan çelişmezlik ilkesinin kesinliği sorununu incelemek üzere Aristoteles'in çelişmezlik ilkesi özelinde aklın ilkeleri ile ilgili görüşlerini, öğretilerini ve yorumlarını inceleyelim.

İKİNCİ BÖLÜM

ARİSTOTELES’TE ÇELİŞMEZLİK İLKESİ

MÖ 384 yılında Stagira’da doğan Aristoteles, MÖ 367 yılında Platon’un okulu olan Akademia’ya öğrenci olarak katılır. Daha sonraları bu okulda eğitmen olan Aristoteles, Akademia’da ömrünün yirmi yılını geçirir. Hocası Platon’un ölümü ardından Atina’yı terk eder ve Makedonya kralı II. Philippos’un oğlu Büyük İskender’e danışmanlık yapmaya başlar. MÖ 336’da İskender’in tahta geçişinin ardından Aristoteles saraydan ayrılır ve MÖ 335 yılında Atina’ya dönerek kendi okulu olan Lykeion’u kurar. Kendisine yöneltilen dinsizlik suçlamaları nedeniyle Sokrates ile aynı kaderi paylaşmamak için MÖ 323’te Atina’yı terk eden Aristoteles’in yaşamı, MÖ 322’de Khalkis’te son bulur.¹²⁰

Aristoteles özellikle felsefe ve mantık alanındaki çalışmalarıyla dünya düşünce tarihine damga vurmuş olsa da fizik, biyoloji, politika ve ahlak alanında da çalışmalar yürütmüştür. Bu bakımdan, “*Aristoteles felsefesi çağının tüm bilgisini kucaklayan bir sistemdir*”.¹²¹

Aristoteles’in mantık alanındaki çalışmaları *Organon* adı altında toplanmıştır. *Kategoriler, Yorum Üzerine, Birinci Çözümlemeler, İkinci Çözümlemeler, Topikler ve Sofistlerin Çürütmeleri Üzerine* olmak üzere altı kitaptan oluşan *Organon*, bilimsel bilgiye hangi yöntemle ulaşılabileceğini ve bu uğraşta kullanılacak olan aracı incelemiştir.¹²² Mantığı, bilimsel bilgiye ulaşmanın aracı olarak görmesi nedeniyle Aristoteles’te mantık ve ontoloji bir bütündür. Bu nedenle Aristoteles’in mantık çalışmaları yalnızca düşünmenin değil, varlığın da ilkelerini vermektedir.¹²³ Bundan dolayı Aristoteles’in yapıtlarında çelişmezlik ilkesinin birden çok tanımına rastlanmaktadır. Dolayısıyla, Aristoteles’in çelişmezlik ilkesini neden en kesin ilke olarak belirlediğine değinmeden önce ilkelerin tanım ve açıklamalarına bir göz atalım.

¹²⁰ A.e., s. 61.

¹²¹ Macit Gökberk, **Felsefe Tarihi**, s. 68.

¹²² A.e., s. 67.

¹²³ A. Kadir Çüçen, **Mantık**, s. 38.

2.1. Çelişmezlik İlkesi

Aristoteles, *Metafizik* yapıtında metafizik ile diğer bilimleri birbirinden ayırma gayesindedir. Bu amaç doğrultusunda Aristoteles, metafiziği, varlık olması bakımından varlığı inceleyen bilim olarak tanımlamıştır.¹²⁴ Ona göre her özel bilim, belli bir varlık sahasını incelemektedir. Dolayısıyla varlık olması bakımından varlığı inceleyen bilim tüm diğer bilimlerden ayrı olmalıdır. Aristoteles bunu şöyle açıklar:

Şimdi biz ilk ilkeler ve nedenleri aradığımıza göre, bu ilkeler ve nedenlerin doğası gereği kendisine ait olacakları bir şeyin zorunlu olarak var olması gerektiği açıktır. O halde eğer varlıkların öğelerini arayanlar, gerçekte mutlak anlamda ilk ilkeleri aramakta idiyse, onların aradıkları bu öğelerin de ilineksel anlamda varlığın değil, varlık olmak bakımından varlığın öğeleri olmaları gerekir. Bundan dolayı bizim de varlık olmak bakımından varlığın ilk nedenlerini kavramamız gerekir.¹²⁵

Ve nasıl ki “sağlıkla” ilgili şeyleri ele alan ancak tek bir bilim varsa aynı şey benzeri bütün diğer durumlar için de geçerlidir. Çünkü sadece ortak bir kavrama sahip olan şeylerin incelenmesi tek bir bilimin alanına ait değildir; bir ve aynı doğayla ilgili şeylerin incelenmesi de tek bir bilimin alanına aittir. Çünkü bu şeyler de belli bir anlamda ortak bir kavrama sahiptirler. O halde varlık olmak bakımından bütün varlıkların incelenmesinin de tek bir bilimin alanına ait olacağı açıktır. Ancak bilimin özel konusu daima birincil olan, bütün diğer şeylerin kendisine bağımlı oldukları ve adlarını kendisinden aldıkları şeydir. Şimdi eğer bu şey tözse filozofun tözlerin ilke ve nedenlerini kavraması gerekecektir.¹²⁶

Aristoteles, varlık olmak bakımından varlığı inceleyen özel bir bilim olan metafiziğin ilgilendiği alanı diğerlerinden böylece ayırmıştır. Bu bilimin araştırma konusunu ise ilk ilke ve nedenler olarak belirlemiştir.

Bilimler arasındaki ayrımı ve metafiziğin özel ilgi alanını belirleyen Aristoteles bu bilimin bir bilim olması açısından diğer bilimlerle paylaştığı ortak paydanın

¹²⁴ Aristoteles, **Metafizik**, 1003a20, s. 187.

¹²⁵ **A.e.**, 1003a26-31, s. 189.

¹²⁶ **A.e.**, 1003b11-18, s. 191-192.

aksiyomlar olduğunu belirtir.¹²⁷ Ahmet Arslan'ın yorumuna göre, “*Aksiyomlar, bütün varlıklar hakkında geçerli olan evrensel şeyler olmaları bakımından Metafiziğin alanına aittirler.*”¹²⁸ Dolayısıyla aksiyomlar, varlık olması bakımından varlığa aittirler. Her cins varlığa sahiptir. Bu nedenle de insanlar, bilim yaparken, aksiyomları kullanmaktadırlar.¹²⁹ Aksiyomları bilmeden bilim yapmaya çalışanların yanılmaları kaçınılmazdır. Bundan dolayı Aristoteles, “*(...) herhangi bir özel bilimsel incelemeye girişmeden önce bu şeyleri (aksiyomları) bilmemiz, eğer onları henüz öğrenmek safhasındaysak, araştırmaya girişmememiz gerekir*”¹³⁰ demiştir. Öyleyse varlık olması bakımından varlığı inceleyecek kişi olan filozofun varlığın ilkelerini biliyor olması, bilmiyorsa da öğrenmesi gerekmektedir. Dolayısıyla filozofun, en kesin ilkeleri ortaya koyması elzemdir.¹³¹ Aristoteles'ten aktaracak olursak:

Şimdi bu kişi (varlık olmak bakımından varlığın ilkelerini ortaya koyacak olan) filozofun kendisidir ve bütün ilkeler içinde en kesin olan ilke, hakkında yanılmamızın imkânsız olduğu ilkedir. Çünkü böyle bir ilkenin hem bütün ilkeler içinde en iyi bilinen ilke olması (zira insanlar, her zaman, bilmedikleri bir şey konusunda yanılabilirler) hem de koşulsuz olması gerekir. O halde böyle bir ilke hiç şüphesiz bütün ilkeler içinde en kesin olanıdır.¹³²

Alıntıdan anlaşılacağı üzere, diğer ilkeleri ortaya koymadan önce filozofun bilmesi gereken bir temel ilke bulunmaktadır. Aristoteles'e göre bu ilke aşağıdaki özelliklere sahip olmalıdır:

1. Hakkında yanılmamızın imkânsız olmalı.
2. En iyi bilinen ilke olmalı.
3. Başka bir ilkeye bağlı olmamalı.

¹²⁷ Aristoteles, **Metafizik**, 1005b11-1005b18, s. 201.

¹²⁸ Ahmet Arslan'ın ilgili sayfada vermiş olduğu 3 numaralı dipnot. Bkz: Aristoteles, **Metafizik**, s. 199.

¹²⁹ **A.e.**, 1005a24, s. 200.

¹³⁰ **A.e.**, 1005b5, s. 201

¹³¹ **A.e.**, 1005b8-9, s. 201.

¹³² **A.e.**, 1005b11-23, s. 201-202.

Bu üç özelliğe sahip olan ilke, tüm ilkeler arasındaki en kesin ilke olacaktır. Aristoteles, bu ilkenin çelişmezlik ilkesi olduğunu belirtir. Böylece, *Metafizik* yapıtında ontolojik, psikolojik ve mantıksal tanımlarını vereceği çelişmezlik ilkesinin ilk tanımını yapar: “*Bu ilke şudur: Aynı niteliğin, aynı zamanda, aynı özneye, aynı bakımdan hem ait olması hem de olmaması imkânsızdır*”.¹³³ Aristoteles’in çelişmezlik ilkesi ile ilgili olarak vermiş olduğu bu ilk tanım, çelişkilerin ontolojik imkânsızlıklar olduklarını dile getirir. Dolayısıyla bu tanım ‘çelişmezlik ilkesinin ontolojik tanımı’ olarak nitelendirilir.¹³⁴

Platon’un çelişmezlik tanımına oldukça benzeyen ontolojik tanımın kapsamı da Platon’unkinden farklı değildir. Odin’in kargası Hugin örneğini anımsayacak olursak tüylerinin rengi olması bakımından siyah olmanın Hugin’e aynı zamanda hem ait olması hem de olmaması imkânsızdır. “Aynı zamanda olma” vurgusuyla Aristoteles, ve tabii ki Platon, nitelik değişimlerini mantık sınırları içinde ele alabilmeyi mümkün kılmıştır. Söz gelimi, t₁ anında siyah olma özelliğine sahip olan karga Hugin, t₂ anında geçirdiği rahatsızlık neticesinde t₃ anında siyah olma özelliğine sahip olmayabilir. Genelleyecek olursak nesnelerdeki nitelik değişimi, zaman farkı üzerinden, çelişkiye düşmeden bu şekilde açıklanabilir. Ek olarak, bir özelliğe “aynı bakımdan sahip olma” vurgusuyla da sofistlerin çürütmelerinde sıklıkla kullandıkları eş seslilik ve parça – bütün ihlallerine karşı konum alınmış olur. Aristoteles’in bu konuyla ilgili yorumları *Sofistlerin Çürütmeleri Üzerine* yapıtında şu şekilde yer alır:

(...) Ya da çürütme aynı nesneyle ve aynı ilişki içinde ve aynı anlamda ilgili olsa bile aynı zaman için değildir, bu yüzden o yalnızca görünürde çürütmedir.¹³⁵

Zira karşılık olan ve çelişen, aynı şekilde olumlama ve yadsıma aslında tek ve aynı nesnede yer alamaz; buna karşılık bu ikisinden her birinin herhangi bir kısıtlama halinde ya da sırf Daha Doğrusu ve belirli bir nitelik halinde aynı nesnede yer alması ya da biri kısıtlanmadan ve ötekinin belirli bir tarzda ona ait

¹³³ A.e., 1005b19, s. 201-202.

¹³⁴ Bundan sonraki bölümlerde bahsini ettiğimiz tanıma gönderimde bulunmak için ‘ontolojik tanım’ ifadesini kullanacağız.

¹³⁵ Aristoteles, *Sofistlerin Çürütmeleri Üzerine*, 167a32-167a36, çev. Oğuz Özügül, İstanbul, Say Yayınları, 2007, s. 15.

olması için hiçbir engel yoktur, böylece biri genel olarak öteki ise kısıtlı şekilde kastedildiği zaman çürütme meydana gelmez.¹³⁶

Metafizik yapıtında Aristoteles, çelişmezlik ilkesinin ontolojik tanımının ardından, psikolojik tanımını da verir:

Gerçekten de bazılarının Herakleitos'un ileri sürdüğüne inandıkları gibi, bir aynı şeyin hem var olduğu, hem de var olmadığını düşünmek mümkün değildir (zira bir insanın söylediği her şeye inanması zorunlu değildir). Eğer karşıt niteliklerin aynı zamanda aynı özneye ait olmaları imkânsızsa (...) ve yine eğer bir başka düşüncenin çelişği olan düşünce, bu düşüncenin karşıtı ise; aynı zihnin, aynı zamanda, aynı şeyin hem var olduğu, hem de olmadığını düşünmesi kesin olarak imkânsızdır. Çünkü eğer bu noktada yanılıyorsak, aynı anda birbirine karşıt olan düşüncelerimizin olması gerekir.¹³⁷

Burada Aristoteles, çelişkilerin dış dünyada mümkün olmadığı gibi insan zihni için de imkânsız olduğunu ifade etmektedir. Ontolojik tanımdan hareketle, çelişik niteliklerin, bir özneye, aynı anda, aynı bakımdan hem ait olmasının hem de de ait olmamasının mümkün olmadığını söylemiştik. Çelişmezlik ilkesinin psikolojik tanımı ise bu görüşü genişleterek böyle iki çelişik niteliğin bir nesneye, aynı anda, aynı bakımdan ait olduğunu düşünmenin dahi imkânsız olduğunu ifade etmektedir. Zira Aristoteles'e göre, bunu düşünebiliyor olsaydık, birbiriyle çelişik düşüncelere sahip olabilirdik. Ne var ki gündelik hayatta, politik tartışmalarda, felsefi konuşmalarda ya da herhangi bir madde etkisi ya da rahatsızlık şartları altında çelişik düşüncelere sahip olmak olasıdır. Çalışmamızın ilerleyen bölümlerinde bu konuyu özel olarak irdelleyeceğiz.

Aristoteles, *Metafizik* yapıtında çelişmezlik ilkesinin mantıksal tanımına sadece tek bir cümlede değinir. Diğer yapıtlarında sıklıkla yer verilen mantıksal tanım, *Metafizik* yapıtında dolaylı bir ifadeyle aktarılır:

¹³⁶ A.e., 180a27-180a30, s. 59.

¹³⁷ Aristoteles, **Metafizik**, 1005b24-30, s. 202.

Bütün inançlar içinde en sağlamının çelişik önermelerin aynı zamanda doğru olmadıkları inancı olduğunu¹³⁸ ortaya koymak ve buna karşı olan görüşün sonuç ve nedenlerini göstermek üzere kâfi derecede şeyler söyledik.¹³⁹

Metafizik yapıtında yukarıdaki şekilde yer alan çelişmezlik ilkesinin mantıksal tanımı, çelişik önermelerin aynı anda doğru olamayacağını altını çizmektedir. Söz gelimi “Ahmet bir öğretmendir” önermesi ile “Ahmet bir öğretmen değildir” önermesi çelişiktir. Bu nedenle bu iki önerme aynı anda doğru olamaz.

Aristoteles’in, çelişmezlik ilkesi ile ilgili olarak diğer yapıtlarında vermiş olduğu mantıksal tanımları inceleyelim:

Olanın olmadığını, olmayanın olduğunu; olanın olduğunu, olmayanın olmadığını öne sürmek olanaklı olduğundan; şimdiki zaman dışındaki zamanlar için de böyle olduğundan, evetlenmiş her şeyin değillemesi, değillenmiş her şeyin evetlenmesi olanaklıdır. Öyleyse açık ki, her evetlemenin karşısında bir değilleme, her değillemenin karşısında bir evetleme olur: Bu ‘çelişme’ olsun, evetleme ile değilleme de ‘çelişikler’ olsun. Aynı şey konusunda aynı şeyin evetlenmesi ile değillenmesinin çelişik olduğunu söylüyorum ama eşadlı olarak değil.¹⁴⁰

Yorum Üzerine yapıtında yer alan yukarıdaki tanım, *Metafizik*’te yer alan mantıksal tanımın daha açık bir ifadesi olma özelliğini taşımaktadır. Evetleme ile değilleme kavramlarının dahil edilmesi ile bir önerme çiftinin çelişik olmasının kriteri de belirlenmiş olmaktadır. Bir şeyi evetleyen önerme ile o şeyi, aynı anda, değilleyen önerme çelişiktir. Aristoteles, bu çelişik önermelerin her ikisinin birden aynı anda doğru olamayacağını şöyle ifade eder:

¹³⁸ Çalışmamızın ilerleyen bölümlerinde bu tanımı ‘mantıksal tanım’ olarak anacağız. Çelişmezlik ilkesinin mantıksal tanımına gönderimde bulunduğumuzda iki çelişik önermenin aynı anda doğru olamayacağını ifade ediyor olacağız.

¹³⁹ Aristoteles, *Metafizik*, 1011b11-15, s. 227.

¹⁴⁰ Aristoteles, *Yorum Üzerine*, 17a26-17a35, çev. Saffet Babür, Ankara, İmge Kitabevi, 2002, s. 13.

Biri bir şeyin olacağını, bir başkası bu aynı şeyin olmayacağını söyleyecek olsa, her evetleme doğru ya da yanlış olduğundan, bu ikisinden birinin doğruyu söylemesi gerektiği açık; çünkü bunlarda ikisi aynı anda olmayacaktır.¹⁴¹

Evetleme ile değillenmenin birbirine çelişik iki önermeyi teşkil ettiğini ve bu çelişik önermelerden yalnızca birinin doğru olabileceğini belirten Aristoteles, çelişik gibi görünen fakat çelişik olmayan önerme çiftlerini şöyle inceler:

Karşıt olarak karşı olum dediğim, tümelin evetlenmesi ile tümelin değillenmesinin karşı olumu; örneğin ‘her insan adildir’ – ‘hiçbir insan adil değildir’. Bunun için bunların aynı zamanda doğru olması olanaksızdır. Ama bunların çelişiklerinin aynı zamanda doğru olması olanaklıdır; örneğin ‘her insan ak değildir’ – ‘kimi insan aktır’. Bütünsel kaplamıyla alınmış tümellerin çelişiklerinin birinin doğru ötekinin yanlış olması bir zorunluluk. (...) Ama bütünsel kaplamıyla alınmamış tümellerde her zaman biri doğru öteki yanlış değildir. Çünkü zamanda ‘insan aktır’ – ‘insan ak değildir’; ‘insan güzeldir’ – ‘insan güzel değildir’ demek doğrudur. Çünkü çirkinse güzel değildir, bir şey oluyorsa, olmaz da. İlk bakışta ‘insan ak değildir’ aynı zamanda ‘hiçbir insan ak değildir’i imler gibi görüldüğü için bir tutarsızlık olduğu sanılabilir, ama ne aynı şeyi imliyor ne de zamandaş olması zorunlu.¹⁴²

Aristoteles’in yukarıda yer alan satırlarda ifade ettiği ayrım çalışmamız açısından oldukça önemlidir. Karşıtlar karesine kaynaklık edecek olan söz konusu ayrım tekil, tikel ve tümel önermeler ile olumlu ve olumsuz önermeler arasındaki çelişik olma durumlarına ışık tutmaktadır.¹⁴³ Alıntıda yer alan ayrıma göre “Sokrates aktır” önermesi tekil önermedir. Tekil önermeler ve bu önermelerin çelişikleri söz konusu olduğunda bu çelişik önermelerden yalnızca birinin doğru olması gerekir. Dolayısıyla “Sokrates aktır” ve “Sokrates ak değildir” önermelerinden yalnızca biri doğrudur. Tümel önermeler söz konusu olduğunda da aynı durum geçerli olmaktadır. Bununla birlikte, evetlemesinin ve değillenmesinin aynı anda doğru olması mümkün olan bir önerme türü de bulunur. Aristoteles’in ‘bütünsel kaplamıyla alınmamış tümel’ olarak nitelendirdiği “insan aktır” ve “insan ak değildir” önermelerinin öznelerinin

¹⁴¹ Aristoteles, *Yorum Üzerine*, 18a36-18a40, s. 19.

¹⁴² *A.e.*, 17b19-17b37, s. 15.

¹⁴³ Nazlı İnönü, *Mantık Tarihi*, s. 71 – 72.

niceleyecileri bulunmamaktır.¹⁴⁴ Bu nedenle, söz konusu iki önerme birbirinin çelişği gibi görünüyorsa da bunlar asıl itibariyle çelişik değildirler. “İnsan aktır” ve “insan ak değildir” önermeleri tüm insanlara gönderimde bulunmamaktadır. Dünyada hem ak olan hem de ak olmayan insanlar yaşamaktadır. Öyleyse bu iki önerme de aynı anda doğrudur. Aristoteles’in dikkat çektiği ayırım tam olarak budur. Söz konusu iki önerme, çelişik görünüyorsa olmalarına karşın, çelişik değildir.

Nicelendirilmemiş önermelerin, evetleme ve değillemenin aynı anda doğru olmaması kuralına istisna teşkil ettiklerini böylece gördük. Ne var ki bu istisnai durumun yalnızca öznenin nicelendirilmemiş olmasından kaynaklanmadığını belirtmemiz gerekir. Öyle ki “insan, insandır” ve “insan, insan değildir” önermelerinin aynı anda doğru olması imkânsızdır. Dolayısıyla bu iki önerme çelişiktir. “İnsan aktır” önermesi ve bu önermenin değilinin çelişki ifade etmiyor oluşu bu iki önerme arasında karşıtlık ilişkisinin bulunuyor olmasındandır. Çelişkiler ve çelişmezlik ilkesi tartışmaları söz konusu olduğunda tartışmanın farklı yönleri sapsının nedeni, ‘çelişik’ ve ‘karşıt’ kavramları arasındaki farkın ortaya konmamasıdır. Oysa ki karşıt¹⁴⁵ (*enantia*)¹⁴⁶ ile çelişik¹⁴⁷ (*antikeimenon*)¹⁴⁸ birbirinden farklı kavramlardır. Aristoteles’ten aktaracak olursak:

‘Her insan adil olmayandır’dan ‘Hiçbir insan adil değildir’; ‘Kimi insan adildir’dan ‘Her insan adil olmayan değildir’ karşı önermesi çıkar. Çünkü bir adil insanın olması gerekir. Besbelli, tekillik konusunda, sorulan bir şeyi değillemek doğruysa, evetlemek de doğru olacaktır. Örneğin ‘Sokrates bilge mi?’, ‘Hayır’; ‘Sokrates bilge olmayan’. Ama tümellerde söylenen aynı biçimde doğru değil, yalnızca değilleme doğru. Örnek: ‘Her insan bilge mi?’, ‘Hayır’; ‘Her insan bilge olmayan’. Bu yanlış ama ‘Her insan bilge değil’ doğru. Beriki çelişik, öteki karşıt.¹⁴⁹

¹⁴⁴ A.e., s. 72.

¹⁴⁵ İng. **contrary**.

¹⁴⁶ Aristoteles, **Metafizik**, s. 616.

¹⁴⁷ İng. **contradictory**.

¹⁴⁸ Aristoteles, **Yorum Üzerine**, s. 58.

¹⁴⁹ A.e., 20a20-20a30, s. 29-31.

Karşıt önermeler ile çelişik önermeler arasındaki temel ayrım, karşıt önermelerin kimi zaman birlikte doğru olabiliyor olmalarına karşın çelişik önermelerin asla aynı anda aynı doğruluk değerine sahip olamamalarıdır. Öznesi nicelendirilmiş “bazı insanlar öğretmendir” ve “bazı insanlar öğretmen değildir” önermeleri bu nedenle karşıttır. Bu önermelerin her ikisi de doğrudur. Kimi karşıt önermeleri çelişik önermelerden ayıran fark ise ara değere sahip olmalarıdır.¹⁵⁰ Önermeler arasında böyle bir ayrıma yol açan şey ise önermelerde kullanılan terimlerin özellikleridir. Öyle ki, iki terim arasında bir orta terim varsa bu terim çifti karşıttır. Söz gelimi, “siyah” ve “beyaz” arasında “gri”nin, “sıcak” ile “soğuk” arasında “ılık”ın bulunuyor olması gibi. Bu karşıt terimler tek bir nesneye aynı anda atfedilebilirler. Ne var ki “kalem olan” ile “kalem olmayan” arasında herhangi bir orta terim bulunmaz. Bu nedenle bir nesneye aynı anda “kalem olma” ve “kalem olmama” terimleri atfedilemez; dolayısıyla bir nesnenin kalem olduğunu ve o nesnenin kalem olmadığını ifade eden çelişik önermeler aynı anda doğru olamaz.¹⁵¹

Aristoteles bu durumu şöyle yorumlar: “*Tasdik ve inkâr etmenin aynı zamanda doğru olması imkânsız olduğuna göre karşıtların aynı zamanda bir özneye bulunması da imkânsızdır; meğer ki onlar bu özneye belli bakımlardan veya biri belli bir bakımdan diğeri genel olarak ait olsunlar*”.¹⁵² Öyleyse Aristoteles’e göre de karşıtların belli kriterler ölçüsünde aynı nesnede bulunması olasıdır.¹⁵³ Buna karşın Aristoteles, “*çelişik önermeler arasında bir aracının olması da imkânsızdır*” demiştir.¹⁵⁴ Böylece Aristoteles, çelişmezlik ilkesinin mantıksal tanımından hareketle üçüncü halin imkânsızlığı ilkesini tanımlamıştır. Çelişmezlik ilkesinin neden en kesin ilke olarak belirlendiğini görebilmek için üçüncü halin imkânsızlığı ilkesini ve bu ilkenin çelişmezlik ilkesi ile ilişkisini inceleyelim.

¹⁵⁰ A. Kadir Çüçen, **Mantık**, s. 27.

¹⁵¹ Şafak Ural, **Temel Mantık**, İstanbul, Çantay Kitabevi, 1995, s. 22.

¹⁵² Aristoteles, **Metafizik**, 1005b22, s. 228.

¹⁵³ Karşıtlar, bir nesnede potansiyel ya da kısmi olarak bulunuyor olabilir. Buna siyahilerin beyaz dişlere sahip olması da dahildir. Ahmet Arslan’ın ilgili notu için bkz. Aristoteles, **Metafizik**, s. 228.

¹⁵⁴ **A.e.**, 1011b23, s. 228.

2.2. Üçüncü Halin İmkansızlığı

Çelişikler arasında herhangi bir aracının olmadığını savunan Aristoteles, *Metafizik* yapıtında bu görüşlerini şöyle ifade eder:

Bir özne hakkında tek bir yüklemi -hangi yüklem olursa olsun-, zorunlu olarak ya tasdik etmek veya inkâr etmek gerekir. Bu, ilkin, doğru ve yanlışın ne olduğunu tanımlamamızdan çıkar. Çünkü varlığın var olmadığını veya varolmayanın var olduğunu söylemek yanlıştır. Buna karşılık varlığın var olduğunu, var-olmayanın var olmadığını söylemek doğrudur. Dolayısı ile herhangi bir şeyin var olduğunu veya var olmadığını söyleyen, ya doğru veya yanlış bir şey söylemiş olacaktır. (Çelişik kavramlar arasında bir aracının olduğunu söylemek ise) ne varlık ne var-olmayanın, ne var olduğu, ne de var olmadığını söylemek demektir.)¹⁵⁵

Yukarıdaki alıntıdan da anlaşılacağı üzere Aristoteles, üçün halin imkânsızlığını doğruluk üzerinden göstermektedir. Onun bilindik doğruluk tanımından hareketle varlığın var olduğunu söylemek doğrudur. Varlığın var olmadığını söylersek bu sefer söylediğimiz şey yanlış olacaktır. Bu iki çelişik ifadede hangisini dile getirirsek getirelim sonuç itibarıyla ifademiz ya doğru ya da yanlış olacaktır. Aristoteles’e göre, eğer çelişikler arasında bir aracı (**metaksy**) bulunsaydı o zaman varlığın ne var olduğunu ne de var olmadığını söylemek mümkün olurdu. Aristoteles’e bunu şu şekilde ifade eder, “(...) bir şeyin ne olacağını ne olmayacağını söylemenin doğru olduğu söylenemez, çünkü ilkin evetleme yanlışken değilme doğru değil; değilme yanlışken evetlemenin doğru olmadığı oluyor.”¹⁵⁶ Şüphesiz ki böyle bir edimde bulunmanın hiçbir şey söylememekten herhangi bir farkı yoktur. Dolayısıyla çelişik önermelerin arasında herhangi bir aracı, herhangi bir üçüncü ihtimal bulunmamaktadır. Aristoteles bunu şu şekilde özetlemiştir: “Çelişme konusunda da usamlama aynı: Her şeyin olması ya da olmaması, olacak olması ya da olacak olmaması zorunlu”.¹⁵⁷

¹⁵⁵ A.e.,1011b24-1011b29, s. 228.

¹⁵⁶ Aristoteles, *Yorum Üzerine*, 18b17-18b20, s. 21.

¹⁵⁷ Aristoteles, *Yorum Üzerine*, 19a27-19a29, s. 25.

Üçüncü halin imkânsızlığını bu şekilde ortaya koyan Aristoteles, *Metafizik* yapıtında üçünü halin imkânsızlığına dair kanıtlar sunar. Bunlardan ilki aşağıda yer almaktadır:

Sonra bu aracı şey, ya grinin siyahla beyaz arasında aracı olması anlamında çelişikler arasında gerçekten var olan aracı bir şey olacaktır veya ne insan, ne de at olanın insan ile at arasında aracı olması anlamında aracı bir şey olacaktır. Eğer o, a) bu ikinci türden bir aracı varlıksa, değişme mevcut olamaz. Çünkü değişme, eğer varsa örneğin iyi olmayandan iyi olana veya iyi olandan iyi-olmayana doğrudur. Bir olgu olarak, aracı bir varlık var olduğunda onun daima uçlara doğru gittiği görülmektedir. Çünkü karşıtlara ve onların aracılara gitmeyen değişme yoktur. Öte yandan, b) gerçek bir aracı varlığın varlığını farz ettiğimiz durumda da bir değişme olacaktır; ancak bu değişme, beyaz olmayandan beyaza doğru bir değişme olmayacaktır. Böyle bir değişmeye ise hiçbir yerde rastlanmaz.¹⁵⁸

Üçüncü halin imkânsızlığına dair sunmuş olduğu bu kanıtta Aristoteles saçmaya indirgeme yöntemini kullanmaktadır. Ona göre üçüncü halin, yani bir aracının, varlığının kabul edilmesi durumunda aracı iki tür varoluşa sahip olacaktır. Bunlardan ilki, aracının, gerçekten var olan bir varlık olmasıdır. Örneğin, üçüncü halin olması durumunda insan ile insan olmayan arasında aracı bir varlığın bulunuyor olması gerekmektedir. Ne insan ne de insan olmayan bu varlığın, söz gelimi bir Marslının, böyle bir tanıma uyacağını farz edelim. Marslının gerçekten var olması durumunda Aristoteles, değişmenin mevcut olmayacağını öne sürer. Zira ona göre değişme karşıtlardan birinden diğerine doğru gerçekleşmektedir. Aracıda durup takılan, karşıta doğru ilerlemeyen bir değişim, değişim olmayacaktır.

Siyah ve beyazın arasında grinin bulunması durumunda griyi gerçek bir aracı olarak düşünmemiz durumunda da yukarıda bahsedilen tuzağa düşmekteyiz. Mademki bir aracı olarak gri renk vardır, bu da değişime tabi olacak ve dolayısıyla beyaza doğru değişim yaşayacaktır. Fakat bu durumda söz konusu olan şey bir çelişğin, aracıya veya diğer çelişiğe doğru değişmesi değil, aracının beyaza doğru değişmesidir. Halbuki gri, beyazın çelişiği olan beyaz-olmayan değildir. Gri, bir beyaz-olmayan-olmayandır.

¹⁵⁸ Aristoteles, *Metafizik*, 1011b30-1011b35, s. 229.

Değişim, çelişikler arasında gerçekleşeceğinden griden beyaza doğru gerçekleşmesi gereken türden bir değişimden bahsetmemiz mümkün olmamaktadır.¹⁵⁹

Aristoteles üçüncü halin imkânsızlığı ile ilgili olarak sunduğu ikinci kanıt ile düşüncenin, özne ile yüklem arasındaki ilişkiyi evetleme ve değilleme yoluyla kurduğunu öne sürer. Düşünce, bu ilişkiyi ancak bu iki şekilde kurabilir. Dolayısıyla kurulan bu ilişki ya doğru ya da yanlış olacaktır. Üçüncü bir ihtimal söz konusu değildir. Aristoteles bunu şöyle dile getirir:

Sonra ister çıkarsamalı düşünce, isterse sezgi söz konusu olsun, her türlü düşünce doğru ve yanlış olduğu her seferinde konusunu ya tasdik eder, ya da inkar eder (bu, doğru veya yanlış yargının tanımının apaçık sonucudur). Düşünce, özne ve yüklemi ister tasdik ister inkar etmek suretiyle, belli bir biçimde birbirine bağladığında doğruyu, bir başka biçimde birbirine bağladığında, yanlış ifade eder.¹⁶⁰

Üçüncü halin imkânsızlığı ile ilgili olarak verdiği üçüncü kanıtlamada Aristoteles, bir aracının kabul edilmesi durumunda bunun yalnızca belli çelişikler arasında değil, tüm çelişikler arasında bulunacağını öne sürer. Buradan hareketle, araçların kabul edilmesi halinde çift ve tek sayıların yanında ne çift ne de tek olan sayıların da var olması gerektiği sonucuna ulaşır. Bu türden sayıların var olması ise imkânsızdır.¹⁶¹ Dahası, Aristoteles'e göre ne çift ne tek olan sayıların var olması bir son da değildir. Böyle sayıların var olması durumunda bunların da evetlemesi ve değillemesi söz konusu olacaktır. Aracıları başta kabul etmiş olduğumuzdan bu evetleme ve değillemenin arasında bulunan yeni araçlar da bulunacaktır. Bunu şöyle ifade etmeye çalışalım. Aracıları kabul etmemiz halinde 'A' ve 'A-olmayan' arasında 'B', yani bir aracı bulunacaktır. 'B' ile 'B-olmayan' arasında ise 'C', 'C'ile 'C-olmayan' arasındaysa 'D' bulunacaktır. Bu uslamlamayı takip edilecek olursa bu araçların sayısı sonsuza ulaşacaktır.

¹⁵⁹ Bkz. Arslan'ın 6 numaralı dipnotu, Aristoteles, **Metafizik**, s. 228.

¹⁶⁰ **A.e.**, 1012a1-5, s. 229 – 230.

¹⁶¹ Tek ve çift sayılar arasında aracının bulunmasının nedeni bu ikisinin çelişik olmasıdır. Sayılar ya çift ya da tektir. Bu nedenle tek-olmayan sayı çifttir. Bkz. Arslan'ın 4 numaralı dipnotu, Aristoteles, **Metafizik**, s. 230.

Aristoteles'in üçüncü halin imkânsızlığı ile ilgili vermiş olduğu kanıtları böylece inceledik. Görüldüğü üzere Aristoteles, üçüncü halin imkânsızlığını bir yasa niteliğinde tanımlamış ve kanıtlarını sunmuştur. Bununla birlikte, çelişmezlik ilkesinin aksine, üçüncü halin imkânsızlığı ile ilgili olarak doğrudan 'ilke' ya da 'yasa' nitelendirmesinde bulunmaktan kaçınmıştır. Öyle ki *Metafizik* yapıtında yer alan "*Kanıtlamanın ilkelerinden, herkesin kanıtlamalarını kendilerine dayandırdığı ortak inançlarını, örneğin 'her şeyin zorunlu olarak ya tasdik veya inkâr edilmesi gerekir' veya 'bir şeyin aynı zamanda hem olması, hem olmaması imkânsızdır' ilkelerini ve bütün diğer benzeri öncülleri kastediyorum*"¹⁶² ifadesi haricinde üçüncü halin imkânsızlığının bir ilke olduğuna dair herhangi bir nitelendirmede bulunmamıştır. Söz konusu bölümde dahi doğrudan "üçüncü halin imkânsızlığı ilkesi" gibi bir ifade kullanmamıştır. Bunun bir benzeri özdeşlik ilkesi için de geçerlidir. "*O halde bir şeyin hem ne ise o şey olması, hem de o şey olmaması mümkün olmayacaktır*"¹⁶³ ifadesinde "bir şeyin ne ise o şey olması" şeklinde örtük olarak bahsi geçen özdeşlik ilkesi de Aristoteles tarafından ilke olarak nitelendirilmemiştir. Tüm bunlara ek olarak, her iki ilke de kendi başlarına ele alınmamıştır. Üçüncü halin imkânsızlığı, çelişmezlik ilkesi üzerinden tanımlanmış; özdeşlik ise çelişmezlik ilkesinin kanıtları arasında bahse konu edilmiştir. Diğer bir deyişle, söz konusu iki ilke de çelişmezlik ilkesi aracılığıyla ifade edilmiştir. Dolayısıyla, bu iki ilkeyi bilebilmemiz için öncelikle çelişmezlik ilkesini biliyor olmamız gerekmektedir. Öyleyse Aristoteles'e göre çelişmezlik ilkesi, diğer iki ilkeden bağımsızdır. Onların koşulu çelişmezlik ilkesidir fakat çelişmezlik ilkesinin herhangi bir koşulu yoktur. Aristoteles'in en kesin ilke tanımı hatırlanacak olursa¹⁶⁴ herhangi bir varlığı bilmek için bilinmesi zorunlu olan ve başka ilkelere türetilmeyen bu ilke en kesin ilkedir.

¹⁶² Aristoteles, **Metafizik**, 996 b 30, s. 160.

¹⁶³ Aristoteles, **Metafizik**, 1006b19, s. 206.

¹⁶⁴ "(...) bütün ilkeler içinde en kesin olan ilke, hakkında yanılmamızın imkânsız olduğu ilkedir. Çünkü böyle bir ilkenin hem bütün ilkeler içinde en iyi bilinen ilke olması (zira insanlar, her zaman, bilmedikleri bir şey konusunda yanılabilirler), hem de koşulsuz olması zorunludur. Çünkü herhangi bir varlığı kavramak için sahip olunması zorunlu olan bir ilke, bir başka ilkeye bağlı değildir ve herhangi bir varlığı bilmek için bilinmesi zorunlu olan şeye, zorunlu olarak her bilgiden önce sahip olmak gerekir". Bkz. Aristoteles, **Metafizik**, 1005b1–15, s. 201.

Aristoteles'in en kesin ilke tarifine ve bu bağlamda vermiş olduğu ontolojik, psikolojik ve mantıksal tanımlara önceki bölümde kısaca değinmiştik. Şimdiyse Aristoteles'in çelişmezlik ilkesini neden en kesin ilke olarak belirlediğini ve bu belirlenimi nasıl temellendirdiğini inceleyelim.

2.3. Çelişmezlik İlkesinin Kesinliği

Aristoteles, varlık olmak bakımından varlığı inceleyen metafiziğin inceleme alanlarından birini aksiyomlar olarak belirlemiş ve filozoflara, aksiyomları, diğer bir deyişle, ilkeleri araştırma görevi yüklemiştir. Bu araştırmayı yürütecek olan filozofun başlangıç noktasını en kesin ilke olarak belirlemiştir. Ona göre en kesin ilke olma şartlarını yerine getiren ilke çelişmezlik ilkesidir.¹⁶⁵ Aristoteles şöyle demiştir: “(...) *her kanıtlama sonunda nihai bir doğru olarak bu ilkeye indirgenir. Çünkü bu ilke doğası gereği bütün diğer aksiyomların da hareket noktasıdır*”.¹⁶⁶

Aristoteles'in “*Doğrudan tasımsal başlangıcın içinde, tanıtlanmaya ve bir şeyin öğrenilmesi için bilinmesi zorunlu olmayana ‘sav’; herhangi bir şeyin öğrenilmesi için bilinmesi zorunlu olana (aksiyom) ‘belit’ diyorum: nitekim kimi ilkeler böyledir ve bu adı en çok bunlara vermeye alışığız*”¹⁶⁷ ifadesinden görüldüğü üzere çelişmezlik ilkesi, herhangi bir şeyi öğrenebilmemizin ön koşuludur. Bu noktada herhangi bir şeyi öğrenmemiz için çelişmezlik ilkesine ihtiyaç duyuyorsak çelişmezlik ilkesini nasıl öğreneceğimiz sorusu gündeme gelir. Öyleyse Aristoteles'in öğrenme ile ilgili olarak dile getirmiş olduğu aşağıdaki ifadelerle göz atalım:

Her anlaksal öğretim ve öğrenim önceden bulunan bilgiden yola çıkar. (...) Gerek tasımla gerek tümevarımla yapılan uslamlamalarda da bu böyle; bunların her ikisi de önbilgilerle öğretim yapar: birinciler kabul edilen öncülleri alır; berikiler tekilin açık olmasıyla tümeli gösterir. (...) Zorunlu önbilginin iki tarzı var: kimi kez olanın olduğunu önceden kabul etmek zorunlu, kimi kez dile getirilenin ne demek olduğunu bilmek gerekli, kimi kez de her ikisi birden. Söz gelişi ‘her şeyin

¹⁶⁵ Aristoteles, **Metafizik**, 1005a20 – 1005b20, s. 199 – 201.

¹⁶⁶ **A.e.**, 1005b31-32, s. 202.

¹⁶⁷ Aristoteles, **İkinci Çözümlemeler**, 72a15-72a219, çev. Ali Houshiary, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2011, s. 11.

ya evetlenmesi ya da değillenmesi doğru' olanın olduğunu kabul etmeyi, 'üçgen' şu belirli nesneyi imlediğini bilmeyi gerektirir; (...)¹⁶⁸

Yukarıdaki alıntıdan da anlaşılacağı üzere Aristoteles için çelişmezlik ilkesi, herhangi bir şeyi öğrenebilmek için zorunlu önbilgidir ve onu kabul etmek gerekir. Aristoteles, çelişmezlik ilkesinin kanıtlanmasını isteyenlere *Metafizik* yapıtında bu nedenle karşı çıkar. Ona göre, çelişmezlik ilkesinin doğruluğunu önceden kabul etmeyerek onu kanıtlamaya çalışırsak bu kanıtlama çabası sonsuza dek sürecektir. Öyleyse çelişmezlik ilkesinin kanıtlanması imkânsızdır. Diğer yandan Aristoteles'e göre çelişmezlik ilkesinin kanıtlanmaya ihtiyacı yoktur. O, bunu şu şekilde ifade eder: *"Eğer ortada kanıtlamasının aranmaması gereken doğrular varsa, onun bu ilkeden başka hangi ilkeye daha uygun düşeceği bize söylensin."*¹⁶⁹

Aristoteles her ne kadar çelişmezlik ilkesinin kanıtlanamaz olduğunu söylemiş olsa da bu ilkenin çürütme yoluyla ispat yöntemiyle kanıtlanabileceği kanısındadır.¹⁷⁰ Sokrates'le özdeşleşen bu diyalektik yöntemde öncüller ile sonuç arasındaki zorunlu bağlantılardan yararlanılmaz. Bu yöntemin kullanılabilmesi için bir tartışma ortamının bulunması gerekir. Çürütme yoluyla ispat yöntemini kullanan taraflar, tartışma sırasında rakiplerinin savlarındaki hataları göstermeye çalışırlar. Bu yöntem izlenirse yalnızca rakibin savlarından hareket edilecek, rakibin savlarından zorunlu olarak çıkan sonuçlar incelenecektir. Böylelikle bir ön kabule ihtiyaç duyulmaksızın rakibin savları çürütülebilecektir. Bu nedenle Aristoteles, çelişmezlik ilkesine karşı çıkan kişinin, bu savını savunabilmesinin tek yolunun susmak olduğunu ifade eder. Aristoteles, çelişmezlik ilkesinin kesinliğinden öyle emindir ki bu ilkenin karşısında dile getirilebilecek tüm iddiaları çürütebileceği kanaatindedir. Çelişmezlik ilkesini reddeden bir kimse savını muhakkak savunmak ya da dile getirmek zorundadır. O, karşıtlığını dile getirdiğinde Aristoteles için rakibini çürütme şansı doğacaktır. Çelişmezlik karşıtı olan kişinin salt tezini çürütölmekten korumak amacıyla susması durumunda ise, Aristoteles'e göre, bu kişinin bir bitkiden farkı kalmayacaktır.¹⁷¹

¹⁶⁸ A.e., 71a1-71a14, s. 9.

¹⁶⁹ Aristoteles, **Metafizik**, 1006a10, s. 203.

¹⁷⁰ A.e., 1006a11, s. 203.

¹⁷¹ A.e., 1006a13-14, s. 205.

Aristoteles, *Metafizik* eserinde kimseyle tartışmaya girmez. O, çelişmezlik ilkesini çürütme yoluyla ispat etmek için çelişmezlik ilkesi karşıtlarının savları olarak belirlediği altı önermeyi ele alır.

Aristoteles'in ilk çürütmesi insan-olan ile insan-olmayanın aynı şey olduğu savını hedef alır. O, bu savın çürütmesine 'insan' kelimesi ile ifade edilen şeyin 'iki ayaklı hayvan' olduğunu belirterek başlar. Eğer ki biz bir şeyi 'insan' kelimesi ile belirtiyorsak ve bu doğruysa o şeyin 'iki ayaklı hayvan' olduğunu da kabul ediyor olmamız gerekir. Bu durumda ise 'insan' ifadesini kullanarak belirttiğimiz şeyin iki ayaklı hayvan olmaması olanaksızdır. Öyleyse insan-olan ile insan-olmayanın aynı şey olduğunu veya bu ikisinin aynı anda doğru olduğunu söyleyemeyiz.¹⁷²

Aristoteles, *Metafizik* yapıtında çürüttüğü ikinci savı Protagorasçılara atfetmektedir. O, Protagorasçıların her şeyin doğru olduğu inancını çelişmezlik ilkesi karşıtı bir sav olarak değerlendirir. Bunun nedeni ise her şeyin doğru olması durumunda hem evetlemenin hem de değillemenin aynı anda doğru olması durumunun oluşmasıdır. Bu durumda insanın insan olduğunu söylemek ile insanın insan olmadığını söylemek aynı ölçüde doğrudur. Öyleyse, mademki bir insanın insan-olmayan olduğunu söylemek doğrudur, o zaman Sokrates'in bir gemi olmasının önünde hiçbir engel kalmayacaktır. Çelişmezlik ilkesi yadsındığından, Sokrates'in gemi olmasının yanı sıra sandalye, masa, televizyon olmasının önüne geçebilecek bir şey de bulunmamaktadır. Sokrates; masa, gemi, sandalye, televizyon ve diğer tüm insan olmayan şeyler olabiliyorsa aynı durum tüm diğer şeyler için de geçerli olacaktır. Söz gelimi, bir masa da hem masa hem masa olmayan olduğundan masa, sandalye, televizyon ve hatta Sokrates olacaktır. Dolayısıyla Aristoteles, çelişmezlik ilkesinin reddedilerek her şeyin doğru olduğunun savunulması halinde her şeyin tek bir şey olacağını ve bunun da olanaksız olduğu sonucuna ulaşır. Ne var ki Aristoteles'in, Protagorasçı düşünce çizgisinin çelişmezlik karşıtı görüşlerine yönelik bir çürütmesi daha bulunur. Ona göre Protagorasçılar evetlemenin ve değillemenin aynı anda doğru

¹⁷² A.e., 1005a30–1007b1, s. 205-209.

olduğuna inanarak başka bir yanlışlığa da neden olmaktadırlar. Mademki onlar hem evetlemenin hem de değillemenin aynı anda doğru olduğuna inanmaktalar, öyleyse bunun çelişigi olan evetlemenin ve değillemenin aynı anda yanlış olduğuna inanmaları gerekmektedir. Öyleyse Sokrates’in hem insan hem de insan-olmayan olduğunu kabul etmekle birlikte Sokrates’in ne insan ne de insan-olmayan olduğunu kabul etmek durumundadırlar. Bu da olanaksızdır. Aristoteles, Protagorasçılarının savlarını böylece çürütür ve çelişmezlik ilkesinin ikinci ve üçüncü ispatlarını vermiş olur.¹⁷³

Dördüncü çürütmede Aristoteles, tüm çelişkilerin aynı anda doğru olduğu savını tekrar inceler. Eğer bir kimse “bu beyazdır” diyor ve hemen ardından aynı bağlama sadık kalmak şartıyla “bu beyaz-değildir” diyorsa Aristoteles’e göre bu kişi hiçbir şey dile getirmiyor demektir. Bununla birlikte Aristoteles, bu türden çelişik ifadelerin doğru olması durumunda hiçbir şeyin var olamayacağını da ekliyor. Oysa konuşan, dolaşan ve söz gelimi Aristoteles’in kitabını okuyan kimseler mevcuttur. Bu nedenle Aristoteles, çelişkilerin doğru olamayacağını bir kez daha göstermiş olur. Bunun yanında ona göre, çelişkileri doğru kabul eden kimseler hem kendilerinin haklı olduklarını hem de haklı olmadıklarını söyleyeceklerdir. Bu noktada kendilerinin yanlış içinde olduklarını da kabul edeceklerdir. Dolayısıyla Aristoteles, bu kimselerle tartışmaya girmenin boşa vakit harcamaktan başka bir şey olmayacağı kanısındadır. Zira bu kimseler, söz gelimi Aristoteles’in çelişmezlik ilkesi için hem doğru hem yanlış ve ne doğru ne de yanlış demektedirler. Böyle bir kimse ile girilen herhangi bir tartışmanın ilerleme kaydedemeyeceği açıktır.¹⁷⁴

Aristoteles’in vermiş olduğu beşinci çürütme yoluyla ispat çelişmezlik ilkesinin yinelenmesi gibidir. Evetleme doğru olduğunda değillemenin doğru olamayacağını, değilleme doğru iken evetlemenin doğru olmayacağını belirtir. Bu durumda ise hem evetlemenin hem de değillemenin aynı anda, aynı bakımdan, doğal olarak, doğru olamayacağı açıktır. Ne var ki o, çürütme yoluyla ispat olarak sunduğu bu kanıtı, ilkeyi baştan kabul etmeyi gerektirmesi nedeniyle eleştirir.¹⁷⁵

¹⁷³ A.e., 1007b19-1008a1, s. 210-212.

¹⁷⁴ A.e., 1008a10-1008a34, s. 212-213.

¹⁷⁵ A.e., 1008a35-1008b1, s. 213-214.

Aristoteles'in altıncı çürütmesi tekrar bir şeyin hem o şey olduğunu hem de o şey olmadığını söyleyenleri hedef alır. Ona göre, bu kişilerin söylediği şeyler kesin olarak yanlıştır. Hatta yapmış olduğu karşılaştırmaya göre onlar, bir şeyin o şey olduğunu veya o şey olmadığını düşünenlere kıyasla daha büyük yanlışın içindedirler. Aristoteles bu noktada düşünce deneyini derinleştirerek bu durumun tersinin geçerli olduğu varsayımıyla uslamasına devam eder. Bu yeni durumda bir şeyin hem o şey olduğunu hem de olmadığını söyleyenler, çelişkiyi kabul etmeyenlere göre doğa ile ilgili daha doğru bir ifade dile getirmiş olsunlar. Bu durumda aynı anda evetleyip aynı anda değilleyemeyecekleri bir doğru var demektir. Fakat pek tabi ki Aristoteles, böyle bir doğanın varlığını kabul etmez. Dolayısıyla her şeyin doğru ve her şeyin yanlış olduğu bir evren tasavvuru ile uslamasına devam eder. Bu evrende hiç kimse bir şey söyleyemeyecek ve de söyledikleri anlam ifade etmeyecektir. Daha önceki çürütmelerde gördüğümüz üzere, bir şeyin hem yanlış hem de doğru olduğunu söyleyen kimseler asıl itibariyle hiçbir şey dile getirmiyorlardı. Aynı durum bahsini ettiğimiz düşünsel evren için de geçerli olacaktır. Dahası, bu kimselerin düşüncüleri hem doğru hem de yanlış olacağından bu kimseler aslında hiçbir şey düşünmüyor olacaklardır. Aristoteles'e göre ise ne konuşabilen ne de düşünebilen bu kişilerin bitkiden farkı kalmayacaktır. Böylelikle Aristoteles, çelişkilerin ontolojik imkânsızlık olmalarının yanı sıra psikolojik imkânsızlıklar olduklarının da altını çizmektedir. Çelişmezlik ilkesini reddeden rakiplerini de bitkiye benzeten Aristoteles çürütmelerinin sonuna gelir fakat rakipleriyle alay etmeye devam eder. Alaylı üslubunun altında ise çelişmezlik ilkesinin psikolojik yorumu yatmaktadır. Çelişmezlik ilkesini reddeden rakiplerinin bir uçurumla karşılaştıklarında, uçurumun hem bir uçurum hem de uçurum-olmayan olduğunu düşünerek yürümeleri yerine uçurumdan uzaklaşmaları aslında onların çelişkileri düşünemediklerini gösterir.¹⁷⁶

Aristoteles, çelişmezlik ilkesinin tanımını itibariyle en kesin ilke olduğunu ve hemen her fırsatta çelişmezlik ilkesinin doğruluğunun kanıtlanmasının mümkün olmadığını ifade eder. Aristoteles vermiş olduğu bu ispatlarla inşa ettiği felsefe sistemi içinde

¹⁷⁶ A.e., 1008b2-1008b20, s. 214.

çelişmezlik ilkesinin ne denli büyük bir öneme sahip olduğunu ortaya koyar. Öyle ki, Aristoteles'in ontolojisinin temelini çelişmezlik ilkesi oluşturur. Bunun yanında çelişmezlik ilkesi, Aristoteles için öyle kuvvetli bir yasa konumundadır ki ona göre insan çelişik düşüncelere dahi sahip olamamaktadır. Bu nedenle çelişmezlik ilkesini reddedenlerin tümü yanılğı içindedir. İçinde bulundukları yanılğının yanı sıra, çelişik düşüncelere sahip olamayacaklarından, bu ilkeye karşıtlıkları yalnızca sözden ibaret olacaktır. Çelişik ifadelerin aynı anda doğru olması olanaksız olduğundan çelişmezlik ilkesi karşıtlarının söyledikleri hiçbir şey ifade etmeyecektir.

Aristoteles öncesi dönemde yer alan Antik Yunan düşünürlerinin ve doğulu felsefe sistemlerinin çelişkiler hakkındaki görüşlerini çalışmamızın birinci bölümünde incelemiştik. Bu incelememizde bahsi geçen dönem, sistem ve düşünürler arasında çelişkiler ile ilgili olarak fikir birliğine varılamadığını görmüştük. Öyle ki, bazı düşünce sistemleri ve düşünürler çelişkilerin varlığını kabul ederek doğru çelişkilerin bulunduğunu ifade etmiştir. Bazıları ise çelişkilerin varlığını tümüyle reddetmiştir. Hatta Parmenides gibi düşünürler çelişkilerden tamamen kurtulabilmek amacıyla içinde yaşadığımız gerçekliği inkâr etmeyi bile göze almıştır. Bu bakımdan Aristoteles'in fikirleri, felsefe ve mantık tarihi için bir milat olma özelliğini taşımaktadır. Zira Aristoteles, çelişmezlik ilkesiyle çelişkiler için bir çerçeve çizmiştir. Bu çerçeveye göre çelişik özellikler aynı anda, aynı bakımdan, aynı özneye ait olamazlar. Benzer şekilde, iki önerme aynı anda, aynı bakımdan, aynı özneye dair çelişik ifadelerde bulunuyorsa bu iki önermenin aynı anda doğru olması olanaksızdır. Henüz gerçekleşmemiş olan şeyler ile ilgili önermelerin¹⁷⁷ ve nitelik değişimlerinin¹⁷⁸ çelişki ifade etmediğini de Aristoteles yine bu çerçeve sayesinde göstermiştir. Böylece felsefi sisteminden çelişkileri tamamen temizlemiştir.

¹⁷⁷ Söz gelimi, ünlü deniz savaşı örneği. “Yarın bir deniz savaşı olacak” önermesi ne doğru ne de yanlıştır. Bu önermenin doğruluğunu ‘bugünden’ belirlemek olanaksızdır. Ne var ki ‘yarın’ olduğunda bu önerme ya doğrulanacak ya da yanlıslanacaktır. Deniz savaşı gerçekleşirse söz konusu önerme doğru, deniz savaşı gerçekleşmezse yanlısl olacaktır. Her iki durumda da bu önermenin hem doğru hem yanlısl olması olanaksız olacağından Aristoteles, gelecek ile ilgili önermelerin de çelişki ifade etmediğini savunur.

¹⁷⁸ Aristoteles için çelişik niteliklerin nesnede bir arada bulunuyor olması bir sorun oluşturmaz. Önemli olan bu niteliklerin kendini aynı anda göstermiyor olmasıdır. Değişim söz konusu olduğunda bir nitelik diğerine göre baskın hale geleceğinden ortada bir çelişki bulunmayacaktır.

Çelişkilerin, çelişmezlik ilkesi ile reddedilmesi; bu ilkenin en kesin ilke olarak belirlenmesi ve ontolojinin yanı sıra mantığın da temeline yerleştirilmesinin sonucunda ortaya çıkan milat felsefe ve mantık tarihini böylelikle ikiye ayırmıştır. Aristoteles öncesi dönemde çelişkiler söz konusu olduğunda sağlanamayan fikir birliği, Aristoteles'in çelişmezlik ilkesini en kesin ilke olarak belirlemesi sonrasında sağlanmıştır. Aristoteles'in MÖ 332 yılındaki ölümünden, Lukasiewicz'in makalesini yayımladığı 1910 yılına kadar geçen 2232 yıllık süre içinde çelişmezlik ilkesinin kesinliğinin sorgulayan pek fazla çalışma yapılmamış, yapılan çalışmalarsa bu ilkenin kesinliği hakkında tartışma yaratmayı başaramamıştır.. Bununla birlikte, çelişmezlik ilkesinin kesinliğinin bir gecede sorgulanır hale gelmediğini de belirtmek gerekir. Geniş düşünce kitlelerini etkilemiş olmasa da çelişmezlik ilkesinin kesinliğini sorgulayan bazı görüşler bulunmaktadır. Çelişmezlik ilkesinin kesinliğinin bir sorun haline gelmesinde etkisinin olduğunu düşündüğümüz bu görüşlere değinmek yerinde olacaktır.

Çelişmezlik ilkesinin kesinliğinin tartışmalı olduğunu gören ilk isim Antonius Andrea olmuştur. MS 1280 – 1320 yılları arasında yaşamış olan Andrea, Duns Scotus'un öğrencilerinden biridir. Andrea, çelişmezlik ilkesinin ilk ve en kesin ilke olduğu görüşüne karşı çıkmıştır. Ona göre bu özelliklere sahip olan ilke özdeşlik ilkesidir. Ne var ki Andrea'nın bu görüşü yaşadığı dönemde kabul görmemiştir; zira dönemin yaygın kanısı gereği özdeşlik, çelişmezlik ilkesinden ayrı bir ilke olarak değerlendirilmemekteydi. Özdeşlik ile ilgili olarak dile getirilen en cesur yorum, onun, çelişmezlik ilkesinin basit bir ifadesi olduğu yönündeydi. Bu nedenler ışığında hem Agustinusçular hem de Scotusçular, Aristoteles'in görüşleri üzerinden Andrea'ya karşı çıkmışlardır. Dolayısıyla Andrea, felsefi çevrelerin dikkatini çelişmezlik ilkesinin kesinliği sorununa çekmeyi başaramamıştır. Yine de kendisi bu sorunu gören ve çözüm önerisi sunan ilk düşünür olarak felsefe tarihinde yerini almıştır.¹⁷⁹

¹⁷⁹ George J. Hayward, **Principles of Logic**, London, Longmans, 1916, p. 72 – 73.

Andrea'nın özdeşlik ile çelişmezlik ilkesi arasına çekilmesini önerdiği sınır Leibniz tarafından çizilmiştir. Leibniz, özdeşliği, çelişmezlik ilkesinden ayırmış ve onu olumlu doğruların ilk ilkesi olarak belirlemiştir. Ayrıca o, çelişmezlik ilkesini de olumsuz doğruların ilk ilkesi olarak tanımlamıştır.¹⁸⁰ Leibniz, ilk ilkenin olumsuz olamayacağı düşüncesiyle özdeşlik ilkesinin, çelişmezlik ilkesini öncelediğini öne sürmüştür. Böylelikle, doğrudan olmasa da çelişmezlik ilkesinin en kesin ilke olmadığını ifade etmiştir.¹⁸¹

Özetlemek gerekirse, Aristoteles'in ölümünün üzerinden geçen yaklaşık iki bin iki yüz yıllık süreç içinde çelişmezlik ilkesinin kesinliğine doğrudan yönelen tek bir itiraz olmuştur. Felsefî çevreler üzerinde etki bırakmayan bu itirazın üzerinden geçen üç yüzyıl sonunda Leibniz'in getirdiği ayrım çelişmezlik ilkesinin kesinliğine yönelik ilk ciddi sorgulama olarak değerlendirebilir. Çelişmezlik ilkesinin kesinliğinin bir sorun olarak görülmesi ve Aristoteles'in konuyla ilgili görüşlerinin incelikli muhasebesi ancak 1900'lü yılların başında gerçekleşebilmiştir.

¹⁸⁰ 'Olumlu doğrular' kavramı ile biçimsel olarak olumlu olan doğrular kastedilmektedir. Örneğin, 'bir şey ne ise odur' ifadesi olumlu doğrudur. Buna karşın 'olumsuz doğrular' kavramı da biçimsel olarak olumsuz olmasına karşın doğru olan ifadelerle karşılık gelmektedir. "Bir şeyin hem kendisi hem de değil aynı anda doğru olamaz" ifadesi olumsuz bir ifadedir; buna karşın doğrudur. Söz konusu ifade ile özetlenebilecek ilkeler bu nedenler 'olumlu doğruların ilki' ve 'olumsuz doğruların ilki' olarak tanımlanmıştır.

¹⁸¹ A.e.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ÇELİŞMEZLİK İLKESİNİN KESİNLİĞİNE DAİR ÇAĞDAŞ TARTIŞMALAR

19. yüzyıl, geometri ve aritmetik alanında yaşanan gelişmeler açısından oldukça ilginç bir dönemdir. Cantor'un sonsuz kümelerle dair vermiş olduğu, “kardinal sayısı herhangi bir alt-bölümünün kardinal sayısına denk olan küme”¹⁸² tanımı, Euklides'in parça-bütün aksiyomunu açık bir şekilde ihlal etmiştir.¹⁸³ Euklidesçi-olmayan geometri sistemleri ise bir doğru dışındaki bir noktadan o doğruya paralel yalnız bir tane doğrunun çizilebileceğini ifade eden Euklides'in beşinci postulatının diğer postulatlardan bağımsız olduğunu ortaya koymuştur¹⁸⁴.

Bu gelişmeler, geometri ve aritmetiğin doğruluğunun zorunlu ya da apaçık aksiyomlara dayandığı görüşünü sarsmıştır.¹⁸⁵ İki bin iki yüz yıl boyunca doğruluğundan şüphe edilmeyen ve hatta insan zihninin doğası ile ilişkilendirilen aksiyomların yanlışlanması tüm aksiyomatik sistemlerin güvenilirliğini sorgulatmıştır. Bu durum ise söz konusu sistemlerin temelinde yer alan aksiyomlara şüphe ile yaklaşılmasına neden olmuştur. Böylelikle, kendisi de bir aksiyomatik sistem olan mantığın aksiyomlarını teşkil eden düşünmenin ilkelerinin eleştiriye tabi tutulabileceği düşünce ortamı oluşmuştur. Bu konuda ilk adımı atan isim ise Polonyalı mantıkçı Jan Lukasiewicz'dir.

3.1. Lukasiewicz'in Çelişmezlik İlkesinin Kesinliğine İtirazı

Polonyalı mantıkçı Jan Lukasiewicz, 1910 yılında kaleme aldığı “Über den Satz des Widerspruchs bei Aristoteles” adlı makalede¹⁸⁶ dönemin ruhuna uygun bir çalışma ortaya koymuştur. Özellikle geometri alanında yaşanan gelişmelerden etkilenen

¹⁸² Cemal Yıldırım, **Matematiksel Düşünme**, İstanbul, Remzi Kitabevi, 2015, s. 79.

¹⁸³ **A.e.**

¹⁸⁴ **A.e.**, s. 38 – 39.

¹⁸⁵ **A.e.**, s. 87.

¹⁸⁶ Jan Lukasiewicz, “On the Principle of Contradiction in Aristotle”, trans. by Vernon Wedin, **The Review of Metaphysics**, vol. XXIV, No: 3, March 1971, pp. 485 – 509.

Lukasiewicz, mantığın aksiyomlarını oluşturan düşünmenin ilkelerinin tekrardan incelenmesi gerektiği inancındadır. Ona göre böyle bir inceleme, Euklidesçi olmayan geometri sistemlerinin ortaya çıkışına benzer şekilde Aristotelesçi olmayan mantık sistemlerinin ortaya çıkışına imkân tanıyacaktır. Bu uğurda ilkelerin birbiri ile olan ilişkileri, birbirlerine bağlı olup olmadıkları, hepsinin tek bir nihai ilkeye indirgenebilirlikleri ve doğruluklarından şüphe edilmez olması sorgulanması gereken konular arasında yer almaktadır. Söz konusu çalışmada Lukasiewicz, bu konular üzerinden çelişmezlik ilkesinin kesinliğini inceler.¹⁸⁷

Çelişmezlik ilkesinin üç farklı tanımının bulunduğunu belirten Lukasiewicz,¹⁸⁸ bu tanımları irdeler. Söz konusu tanımlar arasındaki farkı, konu edindikleri şeyler oluşturmaktadır. Söz gelimi, psikolojik tanım bilinç ve inanma edimlerini, mantıksal tanım önermeleri ve doğruluk değerlerini, ontolojik tanım ise nesnelerin özelliklerini konu edinmektedir. Bu üç tanım her ne kadar farklı konulara sahip olsa da Lukasiewicz’e göre ontolojik tanım ve mantıksal tanım özleri itibarıyla aynıdır. Bunun nedeni Aristoteles’te önermeler ile nesnel olguların birbirlerine karşılık geliyor olmasıdır.¹⁸⁹

Çelişmezlik ilkesinin psikolojik tanımı ise ontolojik tanım ve mantıksal tanımdan farklı konuma sahiptir. Lukasiewicz, çelişik ifadelerin aynı anda doğru olduğunu düşünmenin imkânsız olduğunu ifade eden Aristoteles’in vermiş olduğu bu tanımın yetersiz olduğu görüşündedir. Zira Aristoteles, çelişik ifadelerle dair inançların birbiriyle ne şekilde uyumsuz olacağını belirtmemiştir. Diğer yandan Lukasiewicz, psikolojik tanımın **a priori** olma özelliği taşımadığını öne sürer. Ona göre, bu tanım aracılığıyla çelişmezlik ilkesi için en iyi ihtimalle deneyimin bir ilkesidir denebilir. Bununla birlikte birtakım başka sorunlar da mevcuttur. Söz gelimi, bu ilke deneyimin ilkesi ise doğruluğu deneyle sınanmalıdır. Oysa böyle bir deney gerçekleştirilmemiştir.

¹⁸⁷ Jan Lukasiewicz, “On The Principle of Contradiction in Aristotle”, p. 486- 487.

¹⁸⁸ Çalışmamızın “Çelişmezlik İlkesi” adlı alt bölümünde Lukasiewicz’i takip ederek bu üç tanımı ele almıştık. ‘Ontolojik’, ‘psikolojik’ ve ‘mantıksal tanım’ olarak adlandırılan bu tanımlar, söz konusu alt bölümde verilmişti.

¹⁸⁹ A.e., p. 489.

Çelişmezlik ilkesinin psikolojik tanımının diğer canlılar için geçerli olup olmadığı; yüksek ateş, halüsinasyon vb. durumlar söz konusu olduğunda çelişik inançlara sahip olup olmadığımız gibi sorular cevaplanmayı beklemektedir. Kaldı ki Lukasiewicz, bunların deneye ortaya konabileceğinden dahi şüphe etmektedir.¹⁹⁰

Lukasiewicz'in makaleyi kaleme aldığı günden bu yana yapılan deneyler, diğer canlıların da çelişkilere karşı tepki gösterdiğini ortaya koydu.¹⁹¹ Ne var ki türümüz için çelişkiler her zaman için korkutucu ya da şaşırtıcı görünmemektedir. Çalışmamızda da örneklerine yer vermiş olduğumuz üzere düşünce tarihi çelişkileri kabul eden düşünürler ve düşünce sistemleri ile doludur. Bunların yanı sıra, günlük hayatta dahi kimi zaman çelişik düşüncelere sahip olabilmekteyiz. Hem bu nedenlerden hem de psikolojik tanımın deneye muhtaç fakat deneye tabi tutulamaz olmasından dolayı Lukasiewicz, bu tanımlı çalışmasının kapsamından çıkarır.¹⁹²

Ontolojik ve mantıksal tanımları bir arada inceleyen Lukasiewicz, çelişmezlik ilkesinin en kesin ilke olarak tanımlanmasına doğrudan karşı çıkar. Aristoteles'in bu ilkeyi en kesin ilke olarak tanımlamış olmasına rağmen bunu kanıtlamaması, daha doğrusu bunun kanıtlanamaz olduğunu belirtmesi bir hatadır. Aristoteles'in, "*Eğer ortada kanıtlamasının aranmaması gereken doğrular varsa, onun bu ilkedan başka hangi ilkeye daha uygun düşeceği bize söylensin!*"¹⁹³ ifadesi ise Lukasiewicz'e göre kesinlikle yanlıştır. Zira o, özdeşlik ilkesinin daha basit, daha açık bir ilke olduğu görüşündedir. Dolayısıyla Lukasiewicz, 'kanıtlamasının aranmaması gereken doğrular' tanımının özdeşlik ilkesine daha uygun düşeceğini savunmaktadır. Bu savunmanın gerekçesi ise çelişmezlik ilkesini ifade edebilmek için 've' bağlacına ve

¹⁹⁰ A.e., p. 492.

¹⁹¹ Sarah F. Brosnan ve Frans B. M. de Waal'in kapuçin maymunları üzerinde yaptığı deney, aynı görevi yerine getiren maymunlara farklı ödüllerin verilmesi sonucunda maymunların ne gibi tepki gösterdiğini ortaya koymayı amaçlamıştır. Bu deney, her ne kadar doğrudan çelişkilere verilen tepkileri ölçmek için yapılmamış olsa da ortaya koyduğu sonuçlar itibarıyla konumuzla ilgidir. Aynı şeyi yapmasına karşın farklı bir ödülle karşılaşan maymun, bu çelişkiye tepki olarak aldığı ödülü deneyi yöneten kişiye fırlatmıştır. Bkz. Sarah F. Brosnan & Frans B. M. de Waal, "Monkeys Reject Unequal Pay", **Nature**, vol. CDXXV, 18 September 2003, p. 297-299.

¹⁹² Jan Lukasiewicz, "On the Principle of Contradiction in Aristotle", p. 493.

¹⁹³ Aristoteles, **Metafizik**, 1006a10, s. 203.

‘aynı anda’ gibi bir belirtece ihtiyaç duyarken özdeşlik ilkesi için bunlara ihtiyaç duymamamızdır.¹⁹⁴ Lukasiewicz bununla da kalmaz, özdeşlik ilkesinin de nihai ya da en kesin ilke olma özelliğini taşıyamayacağını belirtir. Sonuç itibarıyla ‘en kesin ilke’ tanımı keyfi bir tanımdır ve her bir tanım için farklı kriterler belirlemek mümkündür.¹⁹⁵

Lukasiewicz’e göre, Aristoteles’in bir diğer hatası çelişmezlik ilkesinin kanıtlanamaz olduğunu ifade etmiş olmasına karşın bu ilkenin çürütme yoluyla ispatlarını vermiş olmasıdır. Çalışmamızın “Çelişmezlik İlkesinin Kesinliği” alt bölümünde bahsettiğimiz üzere *Metafizik* yapıtında Aristoteles, çürütme yoluyla ispat ve kanıtlamanın birbirinden farklı yöntemler olduğunu belirtmiştir. Hatırlanacak olursa bu ayırmda kanıtlama, belirli öncüllerden zorunlu olarak yapılan çıkarım olarak belirlenmişti. Çürütme yoluyla ispat ise bir tartışmada rakibin savının öncül olarak alınarak bu öncül veya öncüllere bağlı kalınmak suretiyle yapılan çıkarımlar neticesinde bu savın çelişğini ortaya koymak olarak tanımlanmıştı. Tek başına bu ayırım sorun oluşturmamasına karşın Aristoteles’in *Birinci Analitikler* yapıtında vermiş olduğu çürütme yoluyla ispat tarifi *Metafizik*’te yer alan söz konusu ayırım ile çelişmektedir. *Birinci Analitikler* yapıtında Aristoteles, çürütme yoluyla ispat ile kanıtlamayı şu şekilde karşılaştırır:

Saçmalık yoluyla¹⁹⁶ ispat doğrudan doğruya ispattan şu hususta ayrılır: biri yanlış olarak kabul edilmiş bir başka önermeye irca etmekle çürütmek istediği şeyi o koyar, halbuki doğrudan doğruya ispat, çıkış noktası olarak kabul edilmiş önermeleri alır. O halde her ikisi de kabul edilmiş iki öncül kabul ederler; yalnız, doğrudan doğruya ispat ilk kıyasın kurucu öncüllerini alır, halbuki saçmalığa irca, öbür önerme sonucun çelişği olduğundan öncüllerden birini alır.¹⁹⁷

¹⁹⁴ İlkelerin sembolik ifadeleri için de aynı ayırım geçerlidir. Çelişmezlik ilkesinin sembolik ifadesi $\neg(A \wedge \neg A)$ şeklindedir. Bu ifadede üç adet mantıksal işlem söz konusudur. Buna karşın özdeşlik ilkesi $A \equiv A$ şeklinde ifade edilebilir.

¹⁹⁵ Jan Lukasiewicz, “On the Principle of Contradiction in Aristotle”, p. 494.

¹⁹⁶ Orijinal metinde *elenchus* yani ‘çürütme yoluyla ispat’ kavramı kullanılmış olmasına karşın metnin Türkçe çevirisinde ‘saçmalık yoluyla ispat’ tabiri kullanılmıştır. Alıntıya sadık kalmak amacıyla aktarımı bu şekilde sağladık. Fakat bu pasajda söz konusu tabir ile kastedilenin çürütme yoluyla ispat olduğunu belirtelim.

¹⁹⁷ Aristoteles, *Birinci Analitikler*, çev. Hamdi Ragıp Atademir, y.y., Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1996, s. 159.

Doğrudan doğruya ispat vasıtasıyla sonuca bağlanan her şey saçmalık yoluyla de ispat edilebilir, saçmalık yoluyla ispat edilen şey de aynı terimlerle doğrudan doğruya ispat olunabilir.¹⁹⁸

Görüldüğü üzere, *Birinci Analitikler*'de çürütme yoluyla ispat ile kanıtlama arasında bulunan ayrım, yöntem tercihinin dayandığıdır. Bu nedenle bir kanıtlama, çürütme yoluyla ispatla da ortaya konabileceği gibi herhangi bir çürütme yoluyla ispat da kanıtlama ile ortaya konabilir. Dolayısıyla, Lukasiewicz'e göre Aristoteles'in *Metafizik* yapıtında gerçekleştirdiği ayrım ikna edicilikten uzaktır.¹⁹⁹

Aristoteles'in çelişmezlik ilkesine dair vermiş olduğu kanıtlar başka açılardan da sorunludur. Aristoteles'in ispat yönteminin adı ne olursa olsun onun kullandığı yöntem imkânsıza indirgemedir.^{200,201} Bu yöntem incelenen savların çelişkilere yol açtığını göstermeyi hedeflediğinden bu yöntemi kullanan kişi çelişmezlik ilkesini baştan kabul ediyor olmalıdır. Ancak bu yolla tasım sonucunda ulaşılan çelişik ifadenin kabulünün olanaksız olduğu savunulabilir.

Aristoteles'in birinci çürütme yoluyla ispatı hatırlanacak olursa kendisi 'insan' ile 'iki ayaklı hayvan'ı ifade ettiğini belirterek uslamasına başlıyor ve aynı şeyin hem insan olduğunu hem de insan olmadığını söylemenin olanaksız olduğu sonucuna ulaşıyordu. Lukasiewicz'e göre bu ispatı şu şekilde ifade edebiliriz: "A kelimesi ile özünde B olan bir şeyi belirtmekteyiz. Öyleyse A zorunlu olarak B'dir. Eğer A, zorunlu olarak B ise onun B olmayan olması olanaksızdır. Dolayısıyla hiçbir A aynı anda hem B hem B-olmayan olamaz."²⁰² Bu ifade her ne kadar çelişmezlik ilkesinin ispatı olarak verilmiş olsa da Lukasiewicz bu ifadenin aslında çift değillemeyi ispat ettiği görüşündedir. Öyle ki, bir şey B ise o zaman o B-olmayan olamaz.²⁰³ Çift değilleme ise çelişmezlik ilkesinden farklıdır. En nihayetinde "ve" bağlacı olmaksızın çift

¹⁹⁸ A.e., s. 160.

¹⁹⁹ Jan Lukasiewicz, "On the Principle of Contradiction in Aristotle", p. 495.

²⁰⁰ Lat. *reductio ad impossibile*. Saçmaya indirgmeden farklı olarak yanlışlığı gösterimine önermenin değili alınarak başlanmaz. Bu yöntemde amaç karşı savın incelenerek kabul edilmesi olanaksız olan çelişkilere yol açtığının gösterimidir.

²⁰¹ A.e., p. 496.

²⁰² A.e., p. 497.

²⁰³ Sembolik ifade ile: $\neg\neg B$.

değilleme ilkesini ifade etmek mümkün olmaktadır. Çelişmezlik ilkesi için bu olanaksızdır. Diğer yandan ‘en büyük asal sayı’ gibi çelişik ifadeler için çelişmezlik ilkesi geçerliliğini yitirirken çift değilleme ilkesi geçerliliğini korumaktadır.²⁰⁴

Lukasiewicz, Aristoteles’in ikinci, beşinci ve altıncı çürütme yoluyla ispatının da geçerli olmadığı görüşündedir. Ona göre bu ispatların hepsi **petitio principii**²⁰⁵ adı verilen yanlışlığa sahiptir. Zira bu ispatlar çelişmezlik ilkesinin varlığını önceden kabul etmekte, usamlamanın sonucunda ulaşılan çelişkileri, çelişmezlik ilkesi uyarınca reddetmektedir. Bunun yanında Lukasiewicz söz konusu ispatlarda sık rastlanan diğer bir yanlışlığın **ignoratio elenchi**²⁰⁶ olduğunu belirtir. Ona göre, çelişmezlik ilkesi ile ilgili olarak verdiği ispatlarda sıklıkla ‘her şeyin çelişik olduğu’ ifadesine başvuran Aristoteles, bu yanlışlığa düşmektedir. Zira çelişmezlik ilkesinin kanıtını arayan bir kimse tüm çelişkilerin doğru olduğunu ya da her şeyin çelişik olduğunu savunmak zorunda değildir.²⁰⁷

Çelişmezlik ilkesinin kesinliği sorunu üzerine eğildiği çalışmasında Lukasiewicz son olarak çelişmezlik ilkesinin en kesin ilke olduğuna dair Aristoteles’in verdiği *“İşte bundan dolayı her kanıtlama sonunda nihai bir doğru olarak bu ilkeye indirgenir. Çünkü bu ilke, doğası gereği bütün diğer aksiyomların da hareket noktasıdır”*²⁰⁸ tanımını eleştirir. Lukasiewicz, Aristoteles ile aynı fikirde değildir. Söz gelimi, özdeşlik ilkesi, çelişmezlik ilkesine indirgenmemektedir. Ayrıca özdeşlik ilkesinin hareket noktası çelişmezlik ilkesi değildir. Lukasiewicz benzer bir örnek olarak tasım ilkesini gösterir. *İkinci Çözümlemeler*’de yer alan aşağıdaki örneğe dikkat çeker:

‘Evetleme ile değillemenin aynı anda söz konusu olması olası değil’ hiçbir tanıtlama tarafından ele alınmaz, meğer ki sonucu da bu şekilde tanıtlamak gereksin. Bu durumda ilk terimin ortancaya yüklenmesinin doğru olduğu,

²⁰⁴ A.y.

²⁰⁵ Türkçede “döngüsellik” olarak ifade edilmektedir. Öncülün sonuçta tekrarlanması ya da bir iddianın doğru kabul edilip öncül olarak kullanılması durumunda yanlışlık ortaya çıkar. Bkz.: Şafak Ural, **Temel Mantık**, s. 158.

²⁰⁶ Öncüllerle ilgisi olmayan bir sonuca ulaşılmaması. Bkz: Şafak Ural, **Temel Mantık**, s. 159.

²⁰⁷ Jan Lukasiewicz, “On the Principle of Contradiction in Aristotle”, p. 499.

²⁰⁸ Aristoteles, **Metafizik**, 1005b34, s. 202.

değilmesinin ise doğru olmadığı kabul edilerek tanıtlama yapılır. Ne ki orta terimi ve aynı şekilde üçüncü terimi ‘olan ve olmayan’ biçiminde ele almak hiçbir ayrım yaratmaz. Nitekim ‘insan’ı yüklemenin doğru olacağı bir nesne verildiyse –‘insan olmayan’ı yüklemek doğru olsa bile- insan da yalnızca ‘canlı’ ise ve ‘canlı olmayan’ değilse, ‘Kallias’ın – ‘Kallias olmayan’ olsa bile- canlı olduğunu ve canlı olmayan olmadığını dile getirmek doğru olacak. Nedeni şu: ilk terim yalnızca orta terime yüklenmez, kaplamı daha geniş olduğundan öteki terime de yüklenir; dolayısıyla orta terim kendisi olsa da olmasa da sonuç açısından hiçbir ayrım çıkmaz.²⁰⁹

Lukasiewicz yukarıda yer alan bölümü şu şekilde ifade eder; A, canlı olan; B, insan; C de Kallias olmak üzere:

B, A’dır (ve A-olmayan değildir.)

C-olmayan C, B’dir ve B-olmayan değildir.

C, A’dır (ve A-olmayan da değildir.)

İkinci Çözümlmeler’de yer alan ifadelere bakılacak olursa Aristoteles’e göre çelişki kabul edilse, diğer deyişle çelişmezlik ilkesi küçük terim için reddedilse dahi, yukarıdaki tasım geçerlidir. Öyleyse tasım ilkesi ile çelişmezlik ilkesi birbirinden bağımsız olmalıdır.²¹⁰

Aristoteles’te çelişmezlik ilkesinin kesinliği üzerine gerçekleştirmiş olduğu çalışma ile Lukasiewicz, çelişmezlik ilkesinin iki bin yılı aşan bir süre boyunca en kesin ilke olarak görülmesinin yanlış olduğunu böylece ortaya koymuştur. Bu çalışma ile Lukasiewicz’in varmış olduğu sonuçlar şunlardır:

1. Çelişmezlik ilkesi Aristoteles’in vermiş olduğu en kesin ilke tanımlarına uymamaktadır.
2. Çelişmezlik ilkesinin psikolojik tanımı *a priori* doğruluğa sahip değildir. O ancak deneyin bir ilkesi olabilir. Psikolojik tanım için daha fazla

²⁰⁹ Aristoteles, *İkinci Çözümlmeler*, 77a12-77a26, s. 24.

²¹⁰ Jan Lukasiewicz, “On the Principle of Contradiction in Aristotle”, p. 504.

temellendirme gerekmektedir. Bu temellendirmeler deneysel olarak kanıtlanmalıdır fakat bu mümkün değildir.

3. Çelişik nesneler vardır.²¹¹ Bu nedenle “‘aynı niteliğin bir nesneye aynı anda hem ait olması hem de ait olmaması olanaksızdır’ şeklinde ifade edilen çelişmezlik ilkesi kesinlikle yanlıştır.”²¹²
4. Aristoteles’in çelişmezlik ilkesinin kanıtlanamaz olduğunu belirtmesine karşın ilkenin çürütme yoluyla ispatlarını vermiş olması apaçık bir çelişkidir. *Metafizik* yapıtında çürütme yoluyla ispat ile kanıtlama arasında ortaya koyduğu keyfi ayrım, *Birinci Analitikler*’de bulunmamaktadır.
5. Çelişmezlik ilkesinin çürütme yoluyla ispatları geçersizdir. Bu ispatlarda ilke önceden kabul edilmiştir. Diğer bir deyişle, döngüsellik söz konusudur. Bununla birlikte çelişkilerle ilgili görüşler Aristoteles tarafından manipüle edilmiştir. İspatların tümünde tek tek çelişkilerden, tüm çelişkilere doğru tamamen keyfi kaymalar söz konusudur.

Bu sonuçlar neticesinde Lukasiewicz, “*Bana kalırsa çelişmezlik ilkesinin tüm kanıtlamaların en yüksek ilkesi olduğuna dair genel kabul görmüş olan bu yanlış düşünceden vazgeçmeliyiz*”²¹³ diyerek mantıkçıları çelişmezlik ilkesinin kesinliğini bir kenara bırakmaya davet etmiştir. Dahası, çelişmezlik ilkesinin mantıksal açıdan hiçbir değere sahip olmadığını, onun yalnızca pratik- etik değerinin bulunduğunu ifade etmiştir. Öyle ki onaylama ve reddetmenin aynı anda mümkün olması durumunda cinayet suçuyla itham edilen bir kimsenin kendini savunması mümkün olmayacaktır.

²¹¹ Lukasiewicz, ‘en büyük asal sayı’ ve Mobius şeridi vb. nesneleri çelişik nesnelere örnek göstermektedir. ‘En büyük asal sayı’ ilerleyen hesaplama araçlarımız sayesinde sürekli olarak büyümektedir. Diğer bir deyişle, ‘en büyük asal sayı’ aslı itibarıyla ‘en büyük’ değildir. Mobius şeridi ise bir şeridin ucunun 180 derece bükülerek diğer ucla birleştirilmesi sonucu elde edilen şekildir. Tek yüzeye sahip olan bu şeklin içi aynı zamanda dışı, dışı ise aynı zamanda içidir. Benzer bir durum König paradoksuna konu olan sayı için de söylenebilir. Bilindiği üzere doğal sayılar kümesi sonsuz sayıda elemana sahiptir. Buna karşın dilimizde yalnızca belli büyüklükteki sayıları karşılayacak kelimeler bulunur. Öyleyse x sayısı dilimizde ifade edebildiğimiz en büyük doğal sayı olsun. x ’in bir fazlası için kullanabileceğimiz bir kelimemiz yoktur. Bu nedenle ona ‘Dilimizde ifade edemediğimiz en küçük sayı’ diyebiliriz. Bunu dediğimiz anda o sayıyı ifade etmiş oluruz. Dolayısıyla ‘dilimizde ifade edemediğimiz en küçük sayı’ da bir çelişik nesnedir.

²¹² A.e., p. 506.

²¹³ A.e., p. 504.

Zira çelişmezlik ilkesi kabul edilmezse zanlı cinayeti işlemediğini ifade etse dahi bunun aksini ispat edemediği için suçlamadan kurtulamayacaktır.²¹⁴

Lukasiewicz, mantıksal açıdan hiçbir değeri bulunmayan çelişmezlik ilkesinin sahip olduğu bu pratik-etik değer in insanın hem entelektüel hem de ahlaki eksikliği ile doğrudan ilgili olduğu kanaatindedir. Bu noktada o, Aristoteles'in göstermiş olduğu gayretin de önemine dikkat çekmiştir. Bunun nedeni, Aristoteles'in, çelişmezlik ilkesinin pratik – etik değerini sezmiş olmasıdır. Politik çöküş içinde bulunan Atina'da bilimi, bilimsel bilgiyi tesis etmeye çalışan Aristoteles, çelişmezlik ilkesi aracılığıyla yanlış ve temelsiz bilgilerin, yeşermekte olan bilimin önüne geçmesine engel olmuştur. Belki kendisi de bu ilke ile ilgili savlarının yetersiz olduğunun farkındadır ve çelişmezlik ilkesinin kesinliğini bir dogma olarak belirlemesinin sebebi budur.²¹⁵

Lukasiewicz'in çelişmezlik ilkesi eleştirisi mantıkta yeni bir dönemin başlamasına neden olmuştur. Makalesinin girişinde aktardığı öngörü gerçekleşmiş, tıpkı Euklidesçi olmayan geometri sistemleri gibi temel mantığın aksiyomlarını reddeden mantık sistemleri ortaya çıkmıştır. Söz gelimi, üçüncü halin imkânsızlığının reddi ile sezgisel mantık ve çok değerli mantık sistemleri; çelişmezlik ilkesinin reddi ile tutarlı-ötesi mantık sistemleri oluşturulmuştur. Bu gelişmelerle birlikte çelişmezlik ilkesinin en kesin ilke olduğu inancı da yıkılmıştır. Buna karşın doğru çelişkilerin²¹⁶ varlığına ilişkin tartışmalar günümüzde devam etmekte, gerçek çelişkilerin²¹⁷ bulunup bulunmadığına dair görüş ayrılıkları ise halen sürmektedir.

3.2. Tutarlı-ötesi Mantık Sistemleri

Aristoteles çizgisini takip eden mantık sistemleri için çelişik önermelerin tümel evetlemesi yanlış değeri almak zorundadır. Bunun nedeni ise açıktır. ' $p \wedge \neg p$ ' önermesi ancak 've' bağlacının her iki yanında bulunan ifade de doğruysa doğru değeri

²¹⁴ A.e., p. 508.

²¹⁵ A.e., p. 509.

²¹⁶ İng. **True contradiction.**

²¹⁷ İng. **Real contradiction.**

alabilir. Çelişmezlik ilkesi gereğince bir önermenin hem kendisi hem de değili aynı anda doğru olamamaktadır. Dolayısıyla çelişmezlik ilkesini kabul eden mantık sistemleri açısından çelişkilerin doğru olma olasılığı bulunmamaktadır. Aynı zamanda ‘ $p \wedge \neg p$ ’ önermesi söz konusu mantık sistemleri içinde asla doğru değeri alamayacağından çelişkiler tutarsızlığa yol açmaktadır.

Bahsini ettiğimiz temel mantık sistemlerinin çelişkilerle ilgili bir kuralı daha bulunur. Bu kural, patlama ilkesi²¹⁸ olarak bilinir. Latince’de **ex contradictione quodlibet**²¹⁹ adıyla anılan bu ilke uyarınca çelişik bir ifadenin yer aldığı bir çıkarımında herhangi bir keyfi sonuç elde etmek mümkündür. Söz gelimi, “Atıl Hayraboluludur ve Atıl Hayrabolulu değildir” önermesini ele alarak aşağıdaki çıkarımı inceleyelim:

- Atıl Hayraboluludur ve Atıl Hayrabolulu değildir.
- Atıl Hayrabolulu değildir veya Beşiktaş, Portekiz’in başkentidir.
- Atıl Hayraboluludur.

-
- Beşiktaş, Portekiz’in başkentidir.

Görüldüğü üzere çelişik bir önermeden hareketle tamamen keyfi seçilmiş bir önermeyi sonuç olarak elde etmek mümkün olmaktadır. Çelişik önermeler söz konusu olduğunda herhangi bir keyfi sonucun –diğer bir deyişle, her şeyin-²²⁰ çıkmasına olanak tanıyan mantık sistemleri bu nedenle patlayıcı²²¹ olarak nitelendirilmektedir.²²²

²¹⁸ İng. **Principle of explosion.**

²¹⁹ “Çelişkiden her şey çıkar” anlamına gelmektedir.

²²⁰ Çelişkilerden her şeyin çıkması; çelişkilerin kabul edilmesi halinde her şeyin kanıtlanabileceğini ve her şeyin doğru olacağını savunan trivializme götürür. Bu kavramın Türkçe karşılığı olarak “her şeyin doğru olduğu düşüncesi” kullanımını uygun gördük.

²²¹ İng. **Explosive.**

²²² Graham Priest, Koji Tanaka, Zach Weber, “Paraconsistent Logic”, **The Stanford Encyclopedia of Philosophy**, ed. by Edward N. Zalta, summer 2018, (çevrimiçi) <https://plato.stanford.edu/entries/logic-paraconsistent/>, 02 Haziran 2018.

Tutarlı-ötesi mantık sistemleri patlama ilkesini reddeden mantık sistemleridir. Patlama ilkesinin reddi, çelişik ifadelerin içerikten yoksun olduğu düşüncesinin karşısında durur. Dolayısıyla, tutarlı-ötesi mantık sistemlerine göre çelişkiler aracılığıyla bilgi aktarımı mümkündür. Burada dikkat edilmesi gereken nokta her şeyin doğru olduğu düşüncesine kapılmamaktır. Diğer bir ifadeyle, tutarlı-ötesi mantık sistemlerinde çelişkilerden herhangi bir keyfi sonucu çıkarmanın önüne geçilmektedir. Bu nedenle tutarlı-ötesi mantık sistemleri patlayıcı değildir.²²³

‘Her şeyin doğru olduğu düşüncesine kapılmaksızın tutarsız olmak’ aslında sıklıkla karşılaşılan bir durumdur. Bilimsel tartışmalar, doğru çelişkiler ve gündelik dil tutarlı-ötesi örnekler olarak gösterilebilir. Birbiriyle çelişen bilimsel kuramlar bulunuyor olmasına karşın söz konusu çelişik kuramların varlığından hareketle keyfi yeni teorilerin ortaya konması şüphesiz ki kabul edilebilir bir durum değildir. Söz gelimi, neredeyse düşünce tarihinin her evresinde dünyanın düz olduğuna dair bilimsel görüş ile dünyanın düz olmadığına dair bilimsel görüş karşı karşıya gelmiş; her iki kuramın ortaya koyduğu tezler ve fiziksel gerçekliğe uygunlukları karşılaştırılarak hangisinin doğru olduğu ortaya konmuştur. Hiçbir zaman için bu tartışmadan ‘öyleyse Dünya, Satürn’dür’ gibi keyfi bir sonuca ulaşılmamıştır.²²⁴

Gündelik dilde sıklıkla çelişik ifadelerle başvurmaktayız. Böylelikle farkında olmadan çelişmezlik ilkesini ihlal etmekteyiz. Özellikle kararsız olduğumuz anlarda sıklıkla kullandığımız ifadelerden biri ‘hem öyle hem öyle değil’dir. Bu gibi ifadelerle karşılaştığımızda buradan hareketle herhangi bir keyfi sonuca ulaştığımızı söylemek olanaksızdır. En kötü ihtimalle, örnekte de belirttiğimiz üzere, çelişik ifadeler kullanan kişinin kararsız olduğunu ya da yalan söylediğini düşünürüz. Chomsky ise daha ilginç bir örnek verir. “*Size bir küre şeklinde bir kübü kahverengiye boyadığımı söylersem bunun dışının boyanmış olduğunu kabul edersiniz (...) eğer ben bu kübün içindeysem yanında değilimdir,*”²²⁵ ifadesiyle Chomsky, olanaksız nesneler söz konusu olduğunda dahi ‘yanında bulunma’nın gönderiminin değişmediğine işaret etmektedir. Diğer bir

²²³ A.y.

²²⁴ A.y.

²²⁵ Chomsky’dan aktaran Priest, a.y.

deyişle, küre şeklindeki küp bir nevi hem küp hem küp olmayan nesnedir. Öyleyse burada bir çelişki bulunmaktadır. Buna karşın, bu çelişki ile ilgili olarak yapılacak çıkarımlar sınırlıdır. Söz gelimi, boyama edimi ya içten ya da dıştan yapılacaktır. Eğer boyayı yaptığını söyleyen kimse küre şeklindeki küpün içinde bulunduğunu söylüyorsa onun başka bir konumda bulunduğu sonucuna ulaşamayacaktır.²²⁶

Tutarlı-ötesi mantık sistemleri de yukarıda verilen örneklerle benzer şekilde işlemektedirler. Bu mantık sistemleri, 1910'lu yıllarda, Lukasiewicz'in incelemiş olduğumuz makalesinin ardından ortaya çıkmış ve sayıları o günden bugüne giderek artmıştır. Bu çalışmaların ilkinin Rus mantıkçı Vasil'ev'in, Aristoteles'in tasım teorisini 'S hem P'dir hem P değildir' önermelerini de kapsayacak şekilde yeniden düzenlemesi olduğu belirtilir. Bu konuda ortaya konan ikinci çalışma Sovyet mantıkçı Orlov'a aittir. 1929 yılında Orlov bir tutarlı-ötesi mantık sistemi olan bağıntılar mantığına dair ilk aksiyomatizasyonu vermiştir. Bu örnekler ilk olmaları açısından önem arz ediyor olsa da mantıkçılar arasında etki yaratmayı başaramamıştır. Bu nedenle tutarlı-ötesi mantık sistemlerinin dikkat çeken ilk örneği 1951 yılında Polonyalı mantıkçı Jaskowski tarafından geliştirilmiştir. Jaskowski'nin, Lukasiewicz'in öğrencisi olması önemli bir ayrıntıdır. Tutarlı-ötesi mantık anlayışının matematiksel uygulamalara konu olması ise Avrupa'daki çalışmalardan bağımsız olarak Güney Amerika'da gerçekleşmiştir. Florencio Asenjo ile Newton da Costa'nın doktora çalışmaları ile tutarlı-ötesi mantık sistemlerinin matematiksel uygulamaları da mümkün hale gelmiştir. Bağıntılar mantığının geliştirilmesi ise 1959 yılına denk düşmektedir. Bağıntılar mantığının dikkat çeken yanı ise hemen hemen aynı dönemlerde biri İngiliz diğeri Amerikalı iki mantıkçı tarafından iki farklı formunun öne sürülmüş olmasıdır.²²⁷

Tutarlı-ötesi mantık sistemlerinin sayısı görüldüğü üzere epey fazladır. Bunula birlikte bu sistemlerin ne şekilde çalıştığından kısa da olsa bahsetmemiz gerekir. Bu

²²⁶ A.y.

²²⁷ A.y.

nedenle mantık tarihi açısından önemli olan tutarlı-ötesi mantık sistemlerine kısaca bir göz atalım.

Lukasiewicz'in öğrencisi olan Jaskowski'nin ortaya koyduğu tutarlı-ötesi mantık sistemi 'tartışma mantığı'²²⁸ olarak adlandırılır. Bu mantık sistemi, tartışmalarda tarafların belli görüşler öne sürdüklerinden; bu görüşlerin, onları dile getirilenler için tutarlı olmalarına karşın rakibin görüşleriyle beraber tutarsız olmasından hareketle geliştirilmiştir. Zira herkesin görüşü kendince doğru olsa da tartışma sonucunda ortaya çıkacak olan sonuç tüm tartışma boyunca dile getirilenlere bağlı olacaktır. Jaskowski, tartışma mantığını modal mantık üzerinden biçimselleştirmiştir.²²⁹

Jaskowski'ye göre tartışmanın taraflarından her birinin sahip olduğu inançların kümesi, *M* modelinde yer alan dünyalardan birinde doğru olan önermeler kümesi olarak kabul edilmelidir. Böylece taraflardan birinin öne sürdüğü 'A' önermesi, 'A olması olanaklı' olarak yorumlanacaktır. Eğer bu 'A' önermesi *M* modelinde yer alan dünyalarından biri, söz gelimi d_1 için, doğruysa doğru olacaktır. Ortada zorunluluk gibi bir kriter olmadığından 'A' önermesinin d_2 için doğru olması zorunlu değildir. Bu nedenle 'A' önermesi d_2 için yanlışken ' $\neg A$ ' önermesi d_2 için doğru olabilecektir. Dolayısıyla bir tartışma içinde hem 'A' hem de ' $\neg A$ ' önermeleri doğru olacaktır. Bununla birlikte, taraflar aynı konu hakkında tartıştıklarından üzerinde uzlaşamayacakları bir şey mutlaka olacaktır. Bu da 'B' olsun ve buna tartışmanın sonucu diyelim. Öyleyse 'A'nın doğru olduğu d_1 , ' $\neg A$ 'nın doğru olduğu d_2 bulunuyor olmasına karşın 'B'nin hiçbir d için doğru olmadığını varsayalım. Bu durumda *M* modelinde hem 'A' hem de ' $\neg A$ ' doğru olabiliyorken 'B' asla doğru olmayacaktır. Böylelikle patlama ilkesi ihlal edilmiş olmaktadır. Bununla birlikte belirtmek gerekir ki hem 'A'nın hem de ' $\neg A$ 'nın aynı anda doğru olduğu bir dünya bulunmamaktadır.²³⁰

²²⁸ İng. **Discussive logic**.

²²⁹ A.y.

²³⁰ A.y.

Asenjo'nun geliştirmiş olduğu tutarlı-ötesi mantık sistemi, çok değerli mantık sistemidir. $\supset$ koşul ekleminin için d 'doğru', y 'yanlış' ve h 'hem doğru hem yanış' olmak üzere aşağıdaki doğruluk tablosu verilir.²³¹

Tablo 3.1: Asenjo'nun mantık sisteminde $\supset$ ekleminin doğruluk tablosu.

$\supset$	D	H	Y
D	D	H	Y
H	D	H	H
Y	D	D	D

Asenjo'nun sisteminde, d ve h 'nin atanmış değerler olduğunu varsayacak olursak bu değerler geçerli çıkarımlarda korunacaktır. Söz gelimi, ' p ' önermesi için h , ' q ' önermesi için y değerini atayacak olursak ' p ' ve ' $\neg p$ ' önermeleri hem doğru hem yanışken, ' q ' önermesi ne olursa olsun yanış olacağından bu sistem patlama ilkesini ihlal eder. Bu nedenle tutarlı-ötesidir.²³²

Örneklerden de görülebileceği üzere tutarlı-ötesi mantık sistemleri için patlama ilkesinin ihlal ediliyor olması bir kriterken çelişmezlik ilkesinin ihlali bir kriter olarak belirlenmemiştir. Bu nedenle tartışma mantığı çelişmezlik ilkesine karşı çıkmazken, Asenjo'nun geliştirdiği mantık sistemi çelişmezlik ilkesini ihlal etmektedir. Bu durum tutarlı-ötesi mantık sistemleri ile doğru çelişkilerin bulunduğunu savunan dialetizm görüşünün birbiriyle karıştırılmasına neden olmaktadır. Tutarlı-ötesi mantık sistemleri, dialetikler için kullanışlı araçlardır. Buna karşın tutarlı-ötesi mantık sistemleri ile çalışan mantıkçıların dialetik olması, yani bazı çelişkileri doğru kabul etmesi zorunlu değildir. şimdi dialetiklerin görüşlerini detaylı bir şekilde inceleyelim.

²³¹ A.y.

²³² A.y.

3.3. Dialetizm

Bazı çelişkilerin doğru olduğunu ileri süren felsefi görüşe dialetizm²³³ adı verilmektedir. Dialetikler, doğru çelişkileri **dialetheia** olarak adlandırmaktadır. Yunancada ‘doğru’ anlamına gelen **aletheia** kelimesinden türetilen bu kelime ‘iki yönlü doğruluk’ anlamına gelmektedir. Bu bağlamda, dialetiklere göre ‘ $p \wedge \neg p$ ’ gibi bir önerme doğru olabildiği gibi hem doğru hem yanlış da olabilir.²³⁴

Dialetizm görüşü, 1981 yılında Graham Priest ve Richard Routley tarafından ortaya atılmıştır. Buna karşın dialetikler, görüşün değil yalnızca ismin yeni olduğu konusunda ısrarcıdır.²³⁵ Dialetiklere göre Herakleitos; Tanrı’nın olmuştur olmamış yapabileceğini öne süren St. Pierre Damiani, Tanrı’nın karşıtların birliği olduğu görüşünü savunan Cusali Nikolaus ve Hegel birer dialetiktir.²³⁶

Dialetizm günümüzde olgunluğa erişmiş bir felsefi görüştür. Bu nedenle mantıktan matematiğe, politikadan etiğe ve ontolojiye neredeyse felsefenin üzerine söz söylediği her alanda kendi görüşlerini ortaya koyar. Fakat biz yalnızca çalışmamızı ilgilendirmesi bakımından dialetizmin temel tezlerini göz önüne alacağız. Dolayısıyla dialetiklerin çelişmezlik ilkesinin reddini ve çelişkileri neden, nasıl kabul ettiklerini inceleyelim.

Dialetizmin fikir babalarından biri olan Priest, Aristoteles’in çelişmezlik ilkesi tanımlarına şüphe ile yaklaşmaktadır. Bu konuda Lukasiewicz’i takip eden Priest, Aristoteles’e kendi eleştirilerini de yöneltmiştir. Ona göre Aristoteles’in yaptığı yegâne şey her şeyin doğru olduğu düşüncesinin reddidir. İletişimin ve karşılıklı amaç güden eylemin olanağını sağlaması bakımından bu düşüncenin reddi önemlidir.²³⁷

²³³ İng. **Dialetheism**.

²³⁴ Graham Priest, Francesco Berto, Zach Weber, “Dialetheism”, **The Stanford Encyclopedia of Philosophy**, Fall 2018, ed. by Edward N. Zalta, (çevrimiçi) <https://plato.stanford.edu/entries/dialetheism/>, 02 Haziran 2018.

²³⁵ **A.e.**

²³⁶ Enrico Berti, “Objections to Aristotle’s Defence of the Principle of Non-Contradiction”, in **Contradictions**, ed. by Elena Ficara, Berlin, Walter de Gruyter GmbH, p. 99.

²³⁷ **A.e.**, p. 100.

Oysa bu düşüncenin reddi, tüm çelişkilerin reddini beraberinde getirmemektedir. Budist mantığında ve tutarlı-ötesi mantık sistemlerinde görmüş olduğumuz üzere her şeyin doğru olduğu düşüncesine kapılmaksızın çelişkilerden bilgi edinmek, onlarla çıkarım yapmak ya da önermelerin çelişik doğruluk değerlerini tanımak olanaklıdır.

Çelişmezlik ilkesini karşısına alan bu görüşün temel tezi ' $p \wedge \neg p$ ' gibi bir ifadenin doğru veya hem doğru hem de yanlış olabileceğidir. Bunun olabilmesi için ' $\wedge$ ' ekleminin her iki yanındaki ifadenin de doğru olması gerekir. Oysa çelişmezlik ilkesi gereğince bu olanaksızdır. Dialektizm çelişmezlik ilkesini reddettiğinden hem ' p ' ifadesinin hem de ' $\neg p$ ' ifadesinin aynı anda doğru olması sorun oluşturmamaktadır. Zira öyle bazı ' p 'ler vardır ki bunlar, çelişki olan ' $\neg p$ ' ile aynı anda doğru olurlar.

Yalancı paradoksları olarak bilinen paradoks türleri, dialektiklerin söz konusu görüşüne kaynaklık etmektedir. “Bu önerme yanlıştır” ifadesinin örnek gösterilebileceği bu paradokslar kendisine gönderim²³⁸ yapmaktadırlar. Dolayısıyla, eğer bu ifadenin yanlış olduğunu ileri sürersek “Bu önerme yanlıştır” ifadesi doğrulanacaktır. Ne var ki kendisinin yanlış olduğunu öne süren bir ifadenin doğru olması bir çelişkidir. Lukasiewicz’e kadar devam eden Aristotelesçi çelişmezlik ilkesi anlayışı ve onun bir uzantısı olan patlama ilkesi uyarınca örneğini vermiş olduğumuz paradoksların ortaya çıktığı her sistem, ne kadar başarılı olursa olsun, geçersiz kabul edilmiştir. Bunun örneğini en iyi Frege’nin aritmetiği temellendirme çabasında görürüz. Russell’ın, ‘kendi kendisinin elemanı olmayan kümelerin kümesi’ ile ilgili olarak ortaya koyduğu paradoks, tıpkı yalancı paradoksu gibi, kendine gönderim paradoksudur. Söz gelimi, kuşlar, ‘kuşlar kümesi’nin elemanıdır. Buna karşın ‘kuşlar kümesi’, ‘kuşlar kümesi’nin elemanı değildir. Diğer bir deyişle ‘kuşlar kümesi’, kendi kendisinin elemanı olmayan bir kümedir. Bu nedenle o, ‘kendi kendisinin elemanı olmayan kümelerin kümesi’nin bir elemanıdır. Aynı uslamlama ‘kendi kendisinin elemanı olmayan kümelerin kümesi’ için de geçerli olmaktadır. Fakat ‘kendi kendisinin üyesi olmayan kümelerin kümesi’, kendi kendisinin üyesi olmak durumundadır. Buna karşın, eğer o ‘kendi kendisinin elemanı olmayan kümelerin

²³⁸ İng. **Self-reference**.

kümesi'nin elemanı olursa bu sefer tanım sağlanamayacaktır. Dolayısıyla ortada bir çelişki bulunmaktadır. Frege'nin aritmetiği temellendirme çabasının altında yatan bu paradoks nedeniyle hem Frege'nin temellendirme çabası hem de bu tarz paradokslara yol açıyor olması nedeniyle naif küme teorileri yıkılmıştır.²³⁹

Buna karşın dialektikler söz konusu paradoksları doğru kabul etmektedirler. “Bu önerme yanlıştır” ifadesi, doğruysa yanlış; yanlışsa doğru olacaktır. Dolayısıyla onlar, bu ifadenin aynı anda hem doğru hem de yanlış olduğunu öne sürerler. Çelişkileri ve paradoksları kabul ettiklerinden, herhangi bir şekilde ortaya çıkan çelişkiler, kabul edilebilir oldukları sürece, dialektikler için sorun oluşturmamaktadır.²⁴⁰

Çelişkileri ‘kabul edilebilir’, ‘kabul edilemez’ olmak üzere ikiye ayıran dialektizm yalnızca Aristoteles'in çelişmezlik ilkesinin kesinliğine değil aynı zamanda çelişmezlik ilkesinin tüm tanımlarına da karşı gelmektedir. Bu bağlamda çelişmezlik ilkesinin kesinliği sorununda en keskin görüşlerin dialektiklere ait olduğunu söylemek gerekir. Dolayısıyla, çelişmezlik ilkesinin kesinliği sorunu ile ilgili olarak son sözleri söylemeden önce dialektiklerin söz konusu görüşlerini inceleyelim.

Anımsanacak olursa Aristoteles, çelişmezlik ilkesinin psikolojik tanımında çelişkilerin düşünülmemeyeceğini ifade etmekteydi. Graham Priest ise önsöz paradoksu olarak bilinen bir paradoksun Aristoteles'in bu tanımını ihlal ettiği görüşündedir. Önsöz paradoksuna göre, akademik yayın hazırlayıp basıma sunacak olan kişi bir önsöz yazar. Bu çalışmayı yapan kim olursa olsun, yayınlamaya değer gördüyse yapıtının içinde yer alan bilgi ya da iddiaların doğruluğundan emin olmalıdır. Buna karşın, söz konusu kimse, yapıtında yer alan bilgilerden ne kadar emin olursa olsun yapıtın önsözüne kitapta yer alabilecek tüm hatalardan kendisinin sorumlu olduğunu yazmaktadır.²⁴¹ Bu örnekle dialektikler çelişik düşüncelere sahip olmanın olanaklı olduğuna işaret eder.

²³⁹ Cemal Yıldırım, **Matematiksel Düşünme**, s. 83.

²⁴⁰ Graham Priest, v.d., “Dialetheism”, (çevrimiçi).

²⁴¹ Graham Priest, “What’s So Bad About Contradictions”, in **The Law of Non-Contradiction**, ed. by Graham Priest, J.C. Beall, Bradley Armour, London, Clarendon Press, p. 24.

Aristoteles'in ontolojik tanımının karşısında ise sınır durumlar örnek gösterilebilir. Bu durumlara kurbağa gelişimi örneğini verebiliriz. Bilindiği üzere yumurtadan çıkan kurbağalar başta iribaş olarak tabir edilen balık benzeri kuyruklu bir yapıya sahip olurlar. Zamanla vücutları gelişir, kuyruk yok olur ve bildiğimiz kurbağa formuna ulaşırlar. Bu bağlamda iribaş ile kurbağa arasındaki farkı kurbağa formu ve kuyruk sahipliği oluşturmaktadır. Priest'e göre, iribaşın gelişiminde öyle bir an vardır ki bu an için önümüzde duran canlı hem kurbağa formuna ulaşmıştır hem de halen kuyruk sahibidir. İşte bu sınır anında önümüzdeki canlı hem kurbağadır hem de kurbağa değildir. Kurbağa formuna sahip olması nedeniyle kurbağadır fakat kuyruk sahibi olması da onun henüz kurbağa olmadığını göstermektedir. Priest'e göre bu gibi sınır durumlar gerçek çelişkilere örnek olarak gösterilir ve bunlar Aristoteles'in ontolojik tanımını geçersiz kılmaktadır.²⁴²

Dialetizmin gerçek ve doğru çelişkilerle ilgili olarak ortaya koymuş olduğu görüşler pek tabii ki bunlardan ibaret değildir. Daha önce de belirttiğimiz üzere, dialetikler çok farklı disiplinler için çok farklı çelişki yanlısı iddialarda bulunmuşlardır. Fakat incelemiş olduğumuz örnekler doğrudan Aristoteles'in çelişmezlik ilkesi tanımlarını ihlal etmeleri nedeniyle önem arz etmektedir. Pek tabii ki gerçek çelişkilerin gerçekten de var olup olmadıklarına dair tartışmalar sürmektedir. Bazı çelişik ifadelerin doğru olduğu görüşü ise verilen örneklerin ötesinde temellendirmelere ihtiyaç duymaktadır. Bu ve benzeri nedenlerle dialetizmin ortaya koymuş olduğu görüşlerin de kesin olmadığı söylenebilir. Zaten dialetizm, kesinlik iddiasında değildir. Buna karşın kendi hedefinde olan çelişmezlik ilkesinin kesinliğinin temelini bütünüyle sarsmış, Lukasiwicz'le başlayan, tutarlı-ötesi mantık sistemleriyle devam eden tartışmayı doruk noktasına taşımıştır.

²⁴² A.e., s. 31.

SONUÇ

Farklı düşünce sistemleri ve farklı düşünürler üzerinden gerçekleştirmiş olduğumuz düşünce tarihi araştırmasında geldiğimiz noktanın Aristoteles öncesi dönemle benzerlik gösterdiğini söyleyebiliriz.. Öyle ki Budist mantık sistemleri ile başlatmış olduğumuz çalışmamıza konu ettiğimiz dialektikler özellikle Budist mantık sistemlerine ilgi duymakta ve onların dörtlü doğruluk değeri (**catuskoti**) görüşünü benimsemektedir. Her ne kadar Herakleitos'un çelişkileri kabul etmiş olduğunu söylemekten kaçınmış olsak da yine dialektikler Herakleitos'un çelişkileri kabul ettiği görüşünde birleşmektedirler. Bazı çelişkilerin doğru olduğu görüşü, bunlara ve gerçek çelişkilere dair verilen örnekler ise Protagoras'ı andırmaktadır. Diğer bir deyişle, çelişkiler söz konusu olduğunda içinde bulunduğumuz düşünce ortamı, Aristoteles'in *Metafizik*'i kaleme aldığı dönemle hemen hemen aynıdır. Bu bağlamda incelediğimiz fikirler üzerinden çelişmezlik ilkesinin kesinliği sorununun muhasebesini yapmamız faydalı olacaktır.

Öncelikle belirtmek gerekir ki düşünce tarihi çelişik düşüncelerle doludur. İncelememiz göstermiştir ki çelişkiler dahi çelişik düşüncelerden payını almıştır. İşin garibi, gündelik dilde dahi kimi zaman içerikten yoksunluğu ile bizi rahatsız eden çelişkiler, yeri geldiğinde bize düzenli bilgi aktarabilmektedir. Söz gelimi, ekmek almak üzere bakkala gittiğimizde bakkalın ekmeğin hem ücretsiz hem de 1₺ olduğunu söylemesi hiçbir şey ifade etmediği gibi büyük ihtimalle sinirimizi bozacaktır. Bununla birlikte tartışma mantığı ve Asenjo'nun çok değerli mantık sisteminin yanı sıra Chomsky'nin vermiş olduğu örnekler bize çelişik ifadelerin dahi bilgi aktarabileceğini ortaya koymaktadır.

Paradokslar ister eğlenceli zihin egzersizleri isterse koca düşünce sistemlerinin altında patlamayı bekleyen dinamitler olarak değerlendirilsin, dialektiklerin onlar hakkındaki görüşleri doğru gibi görünmektedir. Paradokslar hem doğru hem yanlış değerini aynı anda alabildiklerinden bunların aynı anda hem doğru hem de yanlış olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Bu vesileyle Budist mantıkçıların da hakkını vermek gerekir. Mirasçısı olduğumuz mantık geleneği, çelişkileri dışlayan iki değerli

doğruluk kavrayışı nedeniyle felsefe tarihinde birçok verimli düşünceyi çöpe atmıştır. Oysa Budist mantığına dayalı Budist düşüncesi en azından çelişkiler özelinde felsefecilere söz konusu verimli sistemleri yeniden inşa etme şansı tanımaktadır. Budist düşünce ve mantığının batılı gelenekte yetişenler tarafından incelenmesi ise tutarlı-ötesi mantık sistemleri için yeni kavrayışlar ve gelişmeler vaat etmektedir.

Bilgi ve sistem inşasına değinmişken dialektiklerin bilimsel bilgi hakkındaki görüşlerini de değerlendirmek gerekir. Anımsanacak olursa Lukasiwicz, çelişmezlik ilkesinin mantıksal açıdan hiçbir önem arz etmediğinden, buna karşın onun pratik-etik değerinin bulunduğundan bahsetmiştir. Söz gelimi, ilkenin bu pratik değeri olmasaydı cinayetle suçlanan bir kimse bu suçu reddemediği için kendini savunamayacaktır. Ek olarak, Lukasiwicz'e göre ilkenin sahip olduğu bu değer Aristoteles'i, bilimi inşa etme yolunda ilkeyi bir dogma olarak belirlemeye itmiştir. Priest ise bu görüşe üç nedenle karşı çıkmaktadır. Birincisi, çelişkiler söz konusu olduğunda çelişmezlik ilkesini savunan ya da inkâr eden kim varsa sıklıkla çelişkilerin tümüne gönderimde bulunma hatasına düşmektedir. Bazı çelişkilerin doğru olduğunu söylemek, tüm çelişkilerin doğru olduğunu kabul etmeyi beraberinde getirmez. Bu bakımdan çelişmezlik ilkesinin kesinliğini reddetmek tüm çelişkilerin doğru olacağı anlamına gelmez. Dolayısıyla bir suçla itham edilen kimsenin kendini savunma şansı olacaktır. İkinci neden, tüm çelişkiler doğru olarak kabul edilse, hem suçla itham edilen kişinin suçunun reddi hem de iddia makamının zanlının suçlu olduğu iddiası aynı anda doğru olsa dahi zanlı iddiayı reddedebilir. Zira bizler bir ifadeyi reddetmek istediğimizde bunu sözle yapma zorunluluğumuz bulunmaz. Başımızı iki yana sallayarak ya da dilimizi dişlerimizin arkasında sıkıştırarak çıkardığımız sesi çıkararak bize yöneltilen bir ifadeyi reddedebiliriz. Bu durumda herhangi bir önerme dile getirmeyeceğimiz için ortada bir çelişki olmayacaktır. Priest'in itirazının üçüncü nedeni ise bilimsel bilginin tek özelliğinin tutarlılık olmamasıdır. Ona göre verimlilik, problem çözme, **ad hoc** olmama gibi özellikler de bilimsel bilgi için en az tutarlılık kadar önemli özelliklerdir. Verimli, problem çözen, **ad hoc** olmayan bir bilginin çelişmezlik ilkesini ihmal ediyor olması nedeniyle bilimsellikten uzak olduğunun söylenmesi abes olacaktır. Nitekim kuantum belirsizlik kuramları ve makro evreni açıklayan genel görelilik kuramı ile

mikro evreni açıklayan kuantum kuramlarının tutarlılık arz etmemesi Priest'in bu görüşünün yanlış olmadığını göstermektedir.

Tüm bu uslamamalara karşın dialetizmin, çelişmezlik ilkesi üzerinde kesin bir galibiyete eriştiğini söylemek mümkün değildir. Her şeyden önce 'bazı çelişkiler doğrudur' tabiri oldukça problemlidir. Dialetikler, hangi çelişkilerin doğru olduğunu gösterebilecek herhangi bir algoritma ortaya koyamamışlardır. Bununla birlikte Priest böyle bir şeyin mümkün olmadığını düşündüğünü belirtmiştir. Ona göre, bir şeyi kabul etmek için yeterli neden varsa o şeyi kabul etmek gerekir. Öyleyse, bir çelişkinin doğru olduğunu kabul etmek için yeterli neden varsa o çelişki doğru olarak kabul edilmelidir. Fakat bu kriterin pek verimli olduğu söylenemez. Yeterli nedenler arasında neler bulunur? Bu nedenler kime göre yeterlidir? Bunlar cevaplanması gereken sorular olarak kalmaktadır.

Doğru çelişkiler kriterinin bu denli örtük olması bir başka sorunu daha beraberinde getirmektedir. Söz gelimi, bir dialetikle çelişkiler üzerinde tartışmaya giren bir kimse bu tartışmayı asla kazanamayacaktır. Dialetiğin hangi çelişkileri doğru kabul edip hangilerini etmeyeceği açık olmadığından onun, rakibinin tezinin çelişliğini dile getirip, "İşte bak bu bir doğru çelişkidir. Hem senin dediğin hem de benim dediğim doğru" diyerek tartışmayı sonlandırmasının önünde hiçbir şey duramaz.

Priest'in bir ifadeyi reddetmek için birtakım jest ve mimiklerin kullanılabileceği iddiası da bu gibi durumlarda geçerli gibi görünmemektedir. Mahkeme örneğini devam ettirecek olursak zanlının kendisine yöneltilen suçlamayı başını sallayarak reddetmesi de sonuç itibarıyla bir değilleme olacaktır. Dolayısıyla, çelişmezlik ilkesinin tanınmaması durumunda söz konusu zanlı kendini savunamayacaktır.

İncelememize konu olan ve neredeyse felsefe tarihi kadar eski tartışmalar açık bir şekilde göstermektedir ki çelişmezlik ilkesi bir dogma olarak kabul edilebilecek bir ilke değildir. Çelişkileri kabul eden, çelişkileri kullanıp her şeyin doğru olduğu düşüncesine kapılmayan sonuçlar elde edebilen mantık sistemleri bunun en güzel örneğidir. Bununla birlikte dialetiklerin ve Budist felsefecilerin bazı çelişkileri doğru

kabul etmeleri, yine dialektiklerin gerçek çelişkilerin bulunduğuna dair iddialar one surmeleri çelişmezlik ilkesinin ihlalinin olanaksız olduğu görüşünü çürütmektedir. Ne var ki bu görüşlerin eksiğinin hangi çelişkilerin doğru olduğunu belirleyememeleri olduğuna değindik. Benzer şekilde çelişmezlik ilkesinin tamamen inkar edilmesi durumunda kişilerin haklarındaki suçlamaları dahi reddedemeyecek bir konuma düşebileceklerini gördük. Bu rneği herhangi bir fikri savunmak ve reddetmek üzerinden genişletmek de mümkündür. Söz gelimi, çelişmezlik ilkesinin tamamen inkar edilmesi durumunda “at bir hayvandır” ifadesini dile getiren kişinin bunu savunması mümkün olmayacaktır. Zira, elişmezlik ilkesi her durum için inkar edildiğinde, at hem bir hayvan hem de hayvan-olmayan olabilecektir. Başka bir rneği bilimsel kuramlar üzerinden de vermek mümkündür. Çelişmezlik ilkesinin tüm durumlarda inkar edilmesi halinde dünyanın düz olduğunu söyleyen biri ile dünyanın geoid yapıda olduğunu söyleyen birinin savları eş derecede doğru veya eş derecede yanlış olacaktır. Her ne kadar tutarlılığın bilimsel bilginin biricik kriteri olmadığını savunuyor, çelişik bilimsel teorilerin varlığının bilim açısından herhangi bir sorun teşkil etmediğini düşünüyor olsak da bilimsel bilginin sahip olduğu nitelikleri koruyabilmesi için bazı durumlarda çelişmezlik ilkesine ihtiyaımızın olduğunu da göz ardı etmememiz gerektiğini savunuyoruz.

Tüm bu bilgiler ve araştırmalar sonucunda, çelişmezlik ilkesinin yalnızca kesinliğinin reddinin makul olduğunu söyleyebiliriz. Düşünce tarihi boyunca çelişkilerle ilgili olarak ortaya konan görüşler çelişkileri düşünmenin, söylemenin ve hatta fizik dünyada bunları görmenin mümkün olduğunu göstermektedir. Bu açıdan Aristoteles’in çelişmezlik ilkesi ile ilgili olarak vermiş olduğu psikolojik, mantıksal ve ontolojik tanımlar kesinliğini yitirmektedir. Bunlarla birlikte, özdeşlik ilkesinin çok daha temel, doğruluğu çok daha doğrudan kavranan bir ilke olması dolayısıyla çelişmezlik ilkesinin en kesin ilke olamayacağı da ortadadır. Dahası, elişmezlik ilkesini, özelliklerini saydığımız özdeşlik ilkesinden elde etmek de mümkün olmaktadır. Bu nedenle, herhangi bir şeyi bilebilmemiz için her şeyden önce çelişmezlik ilkesini biliyor olmamız gerektiği iddiası da gücünü kaybetmektedir.

Çelişmezlik ilkesinin kesinliğinin özellikle 19. yüzyılın başlarındaki gelişmelerin ardından sarsıldığını böylece görmüş olduk. Dolayısıyla çelişmezlik ilkesinin en kesin ilke olma özelliğini taşımadığının altını bir kez daha çizmemizin faydalı olacağı görüşündeyiz. Bununla birlikte çelişmezlik ilkesinin tamamen yadsınamayacağı gerçeğinin de göz ardı edilmemesi fikrindeyiz. Tüm çelişkilerin doğru kabul edilmesi durumunda Aristoteles'in korktuğu durumla karşılaşacağımız, kesin bilginin zeminini kaybedeceğimiz ortadadır. Aslına bakılırsa çelişmezlik ilkesi tartışmalarını verimli kılan tam da bu özelliktir. Zira görüldüğü üzere ne çelişkileri kapı dışarı ederek ne de tüm çelişkileri doğru kabul ederek bütünlüklü bir kavrayışa sahip olabiliyoruz. Bu da şuna işaret etmektedir: evrene dair bütünlüklü bir kavrayış elde etmek istiyorsak hangi çelişkilerin doğru, hangi çelişkilerin yanlış kabul edileceğini tespit etmemiz gerekmektedir. Ancak bu şekilde doğru çelişkileri göz ardı etmeden ama bilimsel bilginin kesinliğini de kaybetmeden bütünlüklü bir kavrayışa sahip olabiliriz. Çalışmamızda dialektiklerin önde gelen isimlerinden Priest'in bu tespiti sağlayacak bir algoritmanın mümkün olmadığına dair görüşüne yer verdik. Biz, Priest'in bu görüşünü biraz karamsar buluyor; bilimsel bilgi için sunulan işe yararlık, verimlilik, basitlik gibi kriterlerin çelişkilere uygulanabileceği fikrini taşıyoruz.

KAYNAKÇA

- Aristoteles: **Organon V Topikler**, çev. Hamdi Ragıp Atademir, İstanbul, Hamlet Yayınları, 2000.
- Birinci Analitikler**, çev. Hamdi Ragıp Atademir, İstanbul, M.E.B. Basımevi, 1996.
- İkinci Çözümlemeler**, çev. Ali Houshiary, 2. basım, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2011.
- Kategoriler- Önergeler**, çev. Furkan Akderim, İstanbul, Say Yayınları, 2017.
- Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, 2. basım, İstanbul, Sosyal Yayınlar, 1996.
- Sofistlerin Çürütmeleri Üzerine**, çev. Oğuz Özügül, İstanbul, Say Yayınları, 2007.
- Yorum Üzerine**, çev. Saffet Babür, 2. basım, İstanbul, İmge Kitabevi, 2002.
- Bandyopadhyay, Nandita: “The Contradiction in Indian Logic and Epistemology”, **Journal of Indian Philosophy**, C. XVI, No:3, Eylül 1988.
- Berti, Enrico: “Objections to Aristotle’s Defence of the Principle of Non-Contradiction”, in **Contradiction: Logic, History, Actuality**, ed. by Elena Ficara, Berlin, Walter de Gruyter GmbH, 2014.
- Brosnan, Sarah F., Frans B. M. de waal: “Monkeys Reject Unequal Pay”, **Nature**, vol. CDXXV, 18 September 2003, p. 297-299.
- Çüçen, A. Kadir: **Mantık**, 10. basım, İstanbul, Sentez Yayıncılık, 2011.

- Denkel, Arda: **İlkçağda Doğa Felsefeleri**, İstanbul, Doruk Yayıncılık, 2003.
- Gökberk, Macit: **Felsefe Tarihi**, İstanbul, Remzi Kitabevi, 2008.
- Hayward, Georgje J.: **Principles of Logic**, London, Longmans, 1916.
- Herakleitos **Fragmanlar**, çev. Cengiz Çakmak, İstanbul, Alfa Basım Yayım, 2014.
- İnönü, Nazlı: **Mantık Tarihi: İlk Çağ**, İstanbul, Boyut Yayıncılık, 2017.
- Jiang, Xinyan: “The Law of Non-Contradiction and Chinese Philosophy”, **History and Philosophy of Logic**, Vol. XIII, No:1, 2007, p.1-14.
- Keeling, Evan: “Aristotle, Protagoras, and Contradiction: Metaphysics Γ 4-6”, **Journal of Ancient Philosophy**, vol. 7, no. 2, Brazil, 2013, p. 75-99.
- Kirk, Geoffrey Stephen: **Heraclitus: The Cosmic Fragments**, London, Syndics of the Cambridge University Press, 1975.
- Kneale, William, Martha Kneale: **The Development of Logic**, Oxford, Oxford University Press, 1971.
- Kranz, Walter: **Antik Felsefe: Metinler ve Açıklamalar**, çev. Suad Y. Baydur, İstanbul, Sosyal Yayınları, 1984.
- Lukasiewicz, Jan: “On The Principle of Contradiction in Aristotle”, Trans. by Vernon Wedin, **The Review of Metaphysics**, vol. XXIV, No: 3, March 1977, pp. 485 – 509.
- Palmer, John: “Zeno of Elea”, **The Stanford Encyclopedia of Philosophy**, Edward N. Zalta (ed.), 5 Ocak 2017, (çevrimiçi) <https://plato.stanford.edu/entries/zeno-elea/>, 31 Mart 2018.

Platon:

Devlet, çev. Sabahattin Eyüboğlu, M. Ali Cimcoz, 26. basım, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015.

Kratylos, **Diyaloglar**, yay. haz. Mustafa Bayka, çev. Teoman Aktürel, İstanbul, Remzi Kitabevi, 2010.

Theaitetos, **Diyaloglar**, yay. haz. Mustafa Bayka, çev. Teoman Aktürel, İstanbul, Remzi Kitabevi, 2010.

Priest, Graham:

“Beyond True and False”, **Aeon**, 5 Mayıs 2014, (Çevrimiçi) <https://aeon.co/essays/the-logic-of-buddhist-philosophy-goes-beyond-simple-truth>, 27 Ağustos 2017.

“Dialetheism”, **Stanford Encyclopedia of Philosophy**, 28 Mart 2013, (Çevrimiçi), <https://plato.stanford.edu/entries/dialetheism/>, 27 Aralık 2016.

Doubt Truth To Be A Liar, Oxford, Clarendon Press, 2005.

In Contradiction, Oxford, Clarendon Press, 2006.

Mantık, çev. Ümit Hüsrev Yolsal, Ankara, Dost Kitabevi, 2017.

“Plurivalent Logics”, **The Australasian Journal of Logic**, Vol. XI, No.1, April 2014, (Çevrimiçi) <https://ojs.victoria.ac.nz/ajl/article/view/1830>, 1 Haziran 2018.

- “What’s So Bad About Contradictions”, in **The Law of Non-Contradiction**, ed. by Graham Priest, J.C. Beall, Bradley Armour, London, Clarendon Press, 2004.
- Priest, Graham, Francesco Berto, Zach Weber: “Dialetheism”, **The Stanford Encyclopedia of Philosophy**, Fall 2018, ed. by Edward N. Zalta, (çevrimiçi) <https://plato.stanford.edu/entries/dialetheism/>, 02 Haziran 2018.
- Priest, Graham, Koji Tanaka, Zach Weber: “Paraconsistent Logic”, **The Stanford Encyclopedia of Philosophy**, ed. by Edward N. Zalta, summer 2018, (Çevrimiçi) <https://plato.stanford.edu/entries/logic-paraconsistent/>, 02 Haziran 2018.
- Ural, Şafak: **Temel Mantık**, 2. basım, İstanbul, Çantay Kitabevi, 1995.
- Vlastos, Gregory: Gregory Vlastos, "The Socratic Elenchus", **Oxford Studies in Ancient Philosophy**, Vol. LXXIX , No: 1, Seventy-Ninth Annual Meeting of the American Philosophical Association, Eastern Division, November 1982, p. 712
- Weber, Alfred: **Felsefe Tarihi**, 5. Basım, İstanbul, Sosyal Yayınlar, 1998.
- Whitehead, Alfred North: **Process and Reality: An Essay in Cosmology**, ed. by David Ray Griffin, Donald W. Sherburne, New York, The Free Press, 1978.
- Woods, John, Andrew Irvine: “Aristotle’s Early Logic”, in **The History of Logic Volume 1: Greek, Indian and Arabic Logic**, Ed. Dov Gabay, John Woods, Amsterdam, Elsevier, 2004.

Yıldırım, Cemal

Matematiksel Düşünme, İstanbul, Remzi
Kitabevi, 2015.